

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jaroslava Škudrnová

**Rajonizace rožmberských vodních mlýnů na panství
Třeboň po roce 1590: Mýtus nebo skutečnost?**

The Zoning of Rozmberk's Water Mills on Třeboň estate after 1590:
Myth or Fact?

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala těm, bez nichž by tato práce v této podobě nemohla nikdy vzniknout. Můj vřelý dík patří PhDr. Martině Maříkové a Mgr. Lucii Galusové za cenné rady a upozornění na nejrůznější souvislosti týkající se technologické stránky mlýnů i za zprostředkování bohaté zahraniční literatury. Děkuji Mgr. Evě Muškové, Ph.D. a PhDr. Jiřímu Stočesovi, Ph.D. za pomoc a neustálou podporu. Dále bych chtěla poděkovat Bc. Josefu Patákovi za čas, který věnoval diskuzi nad tématem mého výzkumu, i za seznámení s prací s historickými mapami a jejich možnostmi. Zvláštní poděkování patří prof. PhDr. Jaroslavu Čechurovi, DrSc. za nasměrování k tomuto nesmírně zajímavému tématu a především pak za veškerý čas, který mi během přípravy této práce věnoval, za mnohé rady, pomoc i trpělivost. V neposlední řadě děkuji své mamince, a to nejen za jazykovou korekturu, ale zvláště za podporu, díky níž jsem mohla svou diplomovou práci napsat.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Horažďovicích dne 13. července 2014

Abstrakt

V poslední třetině 16. století vznikl na rožmberských statcích v souvislosti s připravovanou reformou vrchnostenského hospodářství unikátní dokument, tzv. Popis mlýnů z roku 1590, který poznamenává všechny (poddanské i panské) vodní mlýny na rožmberském dominiu. Na základě tohoto soupisu pak Jaroslav Honc roku 1959 publikoval studii, v níž vyslovil hypotézu o rajonizaci rožmberských mlýnů v roce 1590. Cílem této diplomové práce je nejen představení tohoto nesmírně zajímavého pramene, ale především konfrontace reformních představ rožmberských úředníků se skutečností, jež je zachycena v účetním materiálu třeboňského panství mezi léty 1550 až 1615.

Klíčová slova:

vodní mlýny, Rožmberkové, Třeboň, Popis mlýnů, Jaroslav Honc, rajonizace

Abstract

At the end of 16th century an unique document had been preparing on the Rozmberk's estates. The Description of Mills from the year 1590 registers all Rozmberk's water mills in the south part of Bohemia. Thanks to this Description Jaroslav Honc published in 1959 an article that dealt with the concept of zoning of Rozmberk's milling in 1590. The main goal of the master's thesis is presentation of this very interesting source and comparison reformative Rozmberk's officers' ideas with the fact emerged from the study of accounting books of Třeboň estate between years 1550 and 1615.

Key words:

water mills, Rozmberks, Třeboň, The Description of Mills, Jaroslav Honc, zoning

Obsah

1. Úvod	6
1.1. Rožmberkové a jejich dominium ve druhé polovině 16. století	10
1.1.1. Panství Třeboň	11
1.2. Literatura	14
1.2.1. Honcův normativ	14
1.2.2. Mlýn jako živnost i řemeslo	18
1.2.3. Mlýn jako životní prostor.....	21
2. Rožmberské vodní mlýny očima autorů Popisu mlýnů z roku 1590 ..	24
2.1. Popis mlýnů z roku 1590, rozbor pramene	24
2.2. Rožmberské vodní mlýny dle Popisu mlýnů 1590.....	29
2.2.1. Třeboňské mlýny	29
2.2.2. Drslavské mlýny	31
2.2.3. Helfenburské mlýny	33
2.2.4. Libějovické mlýny	34
2.2.5. Netolické mlýny	35
2.2.6. Strážské mlýny	36
2.2.7. Borovanské mlýny	36
2.2.8. Novohradské mlýny	37
2.2.9. Rožmberské mlýny	39
2.2.10. Krumlovské mlýny	40
2.2.11. Miličinské mlýny	41
2.2.12. Úřední mlýny	42
2.3. Jména vodních mlýnů dle Popisu mlýnů 1590	44
2.4. Rajonizace na třeboňském panství	51
3. Třeboňské mlýny v rožmberských účtech	56
3.1. Spisový účetní materiál IA 6R 1	57
3.2. Pololetní účty IA 6R 48	60
3.3. Rejstříky obročního úřadu IA 6R 89	62
3.4. „Vejtah 1602/1603“ CS II 357 6g	65
3.5. Cedule týdenní obilní rožmberských panství CS II 357 6h	67
3.6. Účty obročnic a pil na rožmberských panstvích CS II 357 6h	69
4. Závěr	72

1. Úvod

Mlýny, lemující často i ten sebenepatrnější vodní tok, utvářely od nepaměti tradiční obraz naší krajiny. Již nejstarší písemné prameny z počátku budování raného přemyslovského státu hovoří o prvních mlýnech na našem území. Šlechta a duchovenstvo budovaly na svých statecích vodní mlýny nejen jako nezbytnou podmínku pro potravinovou soběstačnost svých sídel, ale též jako zdroj nemalých příjmů. Mlýny bývaly součástí rodících se měst, městeček i sebemenších vsí, neboť mlynářský um dokázal roztočit mlýnské kolo i dešťovou vodou. Technický pokrok umožňující stále efektivnější využívání vodní síly jdoucí ruku v ruce s rostoucími nároky na množství i kvalitu zpracovávaných obilnin tak postupně vytlačoval původně soukromé domácí mletí, které se zkoncentrovalo do mlýna, jež se stal místem, kam směřovali lidé z širého okolí. Mlynáři, o jejichž privilegovanosti i vyloučení se dodnes vedou bouřlivé diskuze, byli vzdělaní, znalí vodní síly a též výborní řemeslníci. Starý český mlýn byl tajuplným a přitažlivým místem, kam krajánci a sekerníci přinášeli zprávy ze svých cest a kam lidé chodili nejen pro mouku, ale též i pro radu a pro pomoc. Mlýn býval nejen technickým zázrakem a výnosným podnikem, ale i kulturním a sociálním fenoménem, místem setkávání, které lidem zdaleka nezajišťovalo jen potravu pro tělo, ale i pro duši.

Pozvolný technický pokrok, který vyvrcholil s nástupem industrializace v 19. století, však proměnil tradiční mlýn v moderní továrnu. Zpracování obilí se přesunulo z mnoha malých, místních mlýnů do jednoho velkého, obchodního mlýna. Úmorná každodenní dřina a celoroční boj s přírodou se staly minulostí, vyrábělo se velké množství velmi kvalitní mouky různých hrubostí jen s minimálním dohledem několika osob. Starý český mlýn zanikl, zajišťoval sice nadále obživu obyvatel a svým majitelům mohl přinášet významné zisky, ale ztratil svou duši.

Dnes, kdy je mlynářství vítaným tématem jak široké, tak pozvolna i odborné veřejnosti, se hlavní pozornost upírá právě ke starému českému mlýnu, fascinuje nás jeho technická dokonalost, stavební provedení, ale i každodenní život. I přes tento obdiv je však naše poznání mlýna značně fragmentární a zbývá nám řada nezodpovězených otázek. Naše kusé vědění pochopitelně vychází z povahy a množství dochovaných pramenů písemné i hmotné povahy a není tedy divu, že nejen středověký, ale i raněnovověký mlýn ustupuje do pozadí před snáze a lépe nahlédnutelným mlýnem novověkým.

Ačkoliv se může zdát, že alespoň po stránce technologické a ekonomické byl již mlýn raného

novověku pro naši současnou historickou vědu vystavěn dokonale, opak je pravdou. Náš výzkum se v mnohém opírá o dokumenty normativní povahy, které však ani zdaleka nemohou odpovědět na všechny naše otázky, tudíž tam, kde prameny mlčí, si vypomáháme spekulacemi a uchylujeme se k poznatkům o mlýnech mnohem mladších. Unáhlené zobecňování, přílišná popisnost i opisování vlivných stereotypních formulací tak představuje nemalé nebezpečí pro každého molinologa.

Z výše nastíněného se může zdát, že vydat se cestou výzkumu raněnovověkých mlýnů není ani zdaleka rozumné řešení. Mou hlavní motivací však byly hned dva zajímavé dokumenty, jež vyloženě vybízely ke konfrontaci.

Ten první představoval článek Jaroslava Honce, v němž autor vyslovil svou zásadní tezi o rajonizaci rožmberských vodních mlýnů. Byť jeho hlavním tématem byla spotřeba žitné mouky v jedné poddanské domácnosti, v odborné veřejnosti zarezonovala především idea rušení poddanských mlýnů, což v dané době, článek vyšel koncem 50. let 20. století, mělo pochopitelné důvody, neboť se i díky sugestivním výrokům Václava Březana o této akci dalo příkladně odsoudit feudální vykořisťování utlačovaných jihočeských poddaných.

Honcova informačně bohatá a v mnohém převratná práce kupodivu vycházela primárně z jednoho jediného pramene a bylo tedy nasnadě komparovat autorova tvrzení s pramennou „skutečností,“ čímž jsem se seznámila s druhým inspiračním zdrojem této práce, Popisem mlýnů z roku 1590. Záhy se totiž ukázalo, že těchto několik desítek folií ukrývá téměř dokonalou studnici poznání rožmberských vodních mlýnů na prahu novověku a že jejich výpovědní hodnota zdaleka nekončí u obvyklého vyčíslení příjmů plynoucích z mlýnů do pokladny sestavovatele takového podkladu. Sotva jsem se ale po první fascinaci tímto Popisem opět vrátila ke stěžejnímu problému Honcovy rajonizace, uvědomila jsem si, že můj další výzkum stojí před několika zásadními problémy.

Ačkoliv jsem okamžitě spatřila možnost zrekonstruovat co nejdetailnější obraz rožmberských vodních mlýnů a vystihnout i často přehlíženou dichotomii poddanského a panského mlýna, došlo mi, že má-li být má práce skutečně důsledná, musím se opět vrátit na začátek k Honcovu článku a pokusit se vyjádřit též k rajonizaci z hlediska jejího prosazování a případného úspěchu.

Tím ale přede mnou vyvstala řada interpretačních i metodologických nesnází, z nichž asi nejzávažnější bylo odlišení reality od ideálu. Za tímto účelem bylo zapotřebí nazít Popis

mlýnů do co možná největší hloubky a podrobit vlastní text a především četné poznámky důsledné vnitřní kritice. Čím více času jsem však touto analýzou strávila, tím více se mé úsilí zdálo marné, neboť každé nové čtení nabízelo nové možnosti interpretace, které mě od skutečnosti spíše vzdalovaly, než aby mi k ní proklestily cestu. K uspokojivému vypořádání se s těmito mnohačetnými obrazy bylo účelné nejen v první řadě odpovědět si na otázku, kdo byl autorem textu a za jakým účelem tento registr vůbec vznikl, ale též odhlédnout na chvíli od vlastního Popisu a pokusit se najít jiné vhodné prameny podávající nám další svědectví o rožmberských mlýnech.

Jako tento druhý paralelní pramen jsem vybrala třeboňský účetní materiál, který měl co do účelu vzniku i charakteru poskytovaných informací k Popisu mlýnů zřejmě nejblíže. Též tento pestrý účetní materiál posloužil jako objemná zásobárna rozmanitých obrazů raněnovověkého mlynářství, byť orientaci v těchto dokumentech do značné míry ztěžovala diskontinuita jejich vedení, což bylo způsobeno zvláště neustálenou a průběžně se konstituující správou velkostatku a zaváděním nových druhů úředních dokumentů, k čemuž intenzivně docházelo právě ve druhé polovině 16. století.

Po zvážení možných přístupů řešení, jež mi prameny nabízely, se v první řadě jako nevyhnutelné jevílo vůbec vlastní definování toho, co je to mlýn. Zda-li je vůbec v mých silách porozumět tomu, jak jej vnímali autoři mnou analyzovaných pramenů, a usilovat o co nejpregnantnější definování toho, jak se jeví v mých očích dnes, tedy co je mým prvořadým zájmem.

Mlýn je totiž fenoménem sestávajícím z mnoha aspektů, které vyplývají z řady funkcí, jež ve společnosti raně novověku mlýn bezpochyby plnil a které jsem se částečně pokusila nastínit, byť zdaleka nikoli vyčerpávajícím způsobem, již v prvních odstavcích tohoto textu. Je-li však cílem předkládané práce nahlédnout mlýn pohledem hospodářských reformátorů, nedopustím se snad přílišného zjednodušení, pokud své zorné pole zúžím na dva stěžejní aspekty, a to ekonomickou a technologickou stránku mlýna, jež budu sledovat ve dvou rovinách dle typu vlastnictví takového mlýna, neboť za prvotní impulz pro rajonizaci považuji právě střet poddanské a panské sféry zájmů ve zpracování obilí.

Na základě všech zde nastíněných předpokladů jsem přistoupila k rozdělení práce na tři hlavní části, jež sledují možné roviny pohledu na rožmberské vodní mlýny třemi druhy pramenů. První obraz rožmberských mlýnů se bude opírat o soudobou literaturu, v níž se zvláště

zaměřím na koncept rajonizace v Honcově článku a na jeho „druhý život“ ve výzkumu dalších badatelů. Při té příležitosti si dovolím i malý exkurz do literatury věnující se mlýnům obecněji a pro pochopení rajonizačního záměru se vynasnažím alespoň krátce předesíť i hospodářskou situaci na dominiu posledních Rožmberků. Druhý náhled nám přinese Popis mlýnů, jemuž bych se s ohledem na jeho vskutku vzácný charakter chtěla zabývat podrobněji a odvážím se vyslovit i poněkud jinou hypotézu o rajonizaci, abych upozornila na možné odlišné čtení totožného textu. Poslední část, s jejíž pomocí bych se ráda přiblížila pochopení skutečnosti rajonizace a průběhu její realizace, zpodobní mlýn jako příjmovou a výdajovou položku ve vrchnostenských účtech, jež nám zároveň zprostředkují i jedinečný vhled do vrchnostenského hospodaření a jeho proměny během přibližně půlstoletí zásadní přeměny vrchnostenského přístupu k podnikání na vlastních statcích.

1. 1 Rožmberkové a jejich dominium ve druhé polovině 16. století

Po několik staletí nejmocnější český šlechtický rod Rožmberků ovládal rozsáhlá území, jejichž jádro se soustřeďovalo v jižních Čechách kolem rodového hradu Rožmberk, založeného v polovině 13. století Vokem I. Jejich původní sídlo se však rozkládalo ve středních Čechách, kde je doložen prapředek Vítek z Prčice, jehož moc vycházela z přímé vazby na krále Vladislava II. a jeho syna Bedřicha.¹

Základními pilíři pro rychlou územní expanzi do jižních Čech se již po roce 1250 vedle Rožmberku stal též klášter ve Vyšším Brodě. Již na počátku 14. století pak Rožmberkové přesunuly svou sídelní rezidenci do strategicky lépe položeného Českého Krumlova, jež měl být ideální spojnicí s vnitrozemím Čech. Rychlá územní expanze a značný politický vliv souvisel s ambiciózním plánem ovládnutí jižní části zemské hranice a především s kontrolou důležitých obchodních stezek vedoucích z Horního Rakouska do Čech. Krátce po polovině 14. století bylo od Landštejnů přikoupeno panství Nové Hrady a o sedm let později i Třeboň. Právě tato čtyři území, Rožmberk, Krumlov, Nové Hrady a Třeboň, vnímali Rožmberkové jako nedílnou součást své jihočeské územní domény a bylo-li v budoucnu nutné sáhnout k prodeji či zastavení některých částí impéria, měly tyto zásahy vždy směřovat mimo toto kompaktní jádro.²

Na úrodnou půdu spíše skoupé kraje sice tolik nepřály zemědělství, zato ale nabízely nemalé příjmy z výběru cla a mýta na těchto cestách, které byly po celý středověk dostatečně vysoké na to, aby se Rožmberkové nemuseli uchýlit k zatěžování svých poddaných neúnosně vysokými poddanskými platy a robotami. Až na samém prahu novověku poklesly tyto výnosy v důsledku inflace na takovou úroveň, že bylo nezbytné hledat nové finanční zdroje. Tyto nové příjmy hodlali Rožmberkové získat nikoli na úkor poddaných, nýbrž svým vlastním přičiněním skrze efektivnější hospodaření na svých statcích. Tato fundamentální proměna rožmberského podnikání vrcholící ve 2. polovině 16. století byla spojena se jménem Viléma z Rožmberka a jeho regenta Jakuba Krčína z Jelčan.³

¹ Následný růst a zacelování rožmberského impéria v této rané fázi zachytila HENNINGSSEN, Uta. *Besitz und Einkünfte der Herren von Rosenberg*. 1. vyd. Marburg an der Lahn : J. G. Herder-Institut, 1989, s. 89-90.

² Nejnověji se územním vývojem rožmberského dominia zabývali ŠIMŮNEK, Robert – STEJSKAL, Aleš. *Územní vývoj rožmberského dominia*. In: Rožmberkové. 1. vyd. České Budějovice : Národní památkový ústav, 2011, s. 108-114.

³ Velice podrobné analýze rožmberského hospodaření se na základě studia urbářů věnovala BLODGETT LONGFELLOW, Linda. *The „Second Serfdom“ in Eastern Europe: A case Study of Seigneurial Administration on the Rozmberk Estates in Southern Bohemia*. Ann Arbor, 1981. PhD Thesis. Indiana University, Department of History.

1. 1. 1 Panství Třeboň

Třeboň byla založena jako trhová osada na tzv. Vitorazské stezce ve druhé polovině 12. století rodem Vítkovců. Hlubokými lesy, bažinami a močály charakteristický kraj v okolí Třeboně⁴ i spolu se sídelním městem záhy získali cisterciáci ze Světlé, kteří jej drželi až do poloviny 13. století.⁵ Rožmberkové pak Třeboň zakoupili roku 1366 jako jeden z landštejnských statků.⁶ Řemeslem a rybníkářstvím typický kraj lákal pány z Růže především svou výhodnou polohou, neboť připojením třeboňského panství zdárně pokračoval jejich plán utváření jednolitého, strategicky položeného dominia.

Podle nejstaršího rožmberského urbáře byla Třeboň malým statkem o pouhých 13 vesnicích a jediném městě,⁷ avšak již během husitských válek se stala středem pozornosti rožmberských vladařů a její význam neustále stoupal. Velkorysá snaha Rožmberků učinit z Třeboně prosperující obchodní centrum však vedla k dlouholetému sporu s nedalekým královským městem České Budějovice, jež pro Třeboň skončil posílením již v té době velice výnosného obchodu se solí. O kulturní a sociální zázemí se staral řád sv. Augustina,⁸ jenž byl do města přiveden již na konci 60. let 14. století. Územní a hospodářský rozvoj panství pak vyvrcholil ve druhé polovině 16. století.⁹

Poté, co se Vilém z Rožmberka definitivně vypořádal s augustiniánskou kanonií, jež stála v cestě jeho mocenským ambicím, rozšířila se třeboňská správa i na bývalé klášterní statky třeboňských augustiniánů.¹⁰ V době svého vrcholného rozkvětu na konci 16. století patřilo třeboňské panství se svými 2 městy, třemi městečky a přibližně 70 vesnicemi mezi největší

⁴ V pramenech se nejprve objevuje jakýsi Pelhřim de Witigenove v roce 1261, český název Třeboň máme poprvé doložen až roku 1359. PSÍKOVÁ, Jiřina. *Z trhové osady prosperujícím poddanským městem*. In: Třeboň. 1. vyd. Praha : Paseka, 2009, s. 6.

⁵ Psíková uvádí, že klášter ve Světlé držel pouze část Třeboně a to od poloviny 13. století přibližně do roku 1339, kdy panství jako jeden celek ovládl Vilém z Landštejna. PSÍKOVÁ, J. *Z trhové osady*, s. 6.

⁶ Nejen založení Třeboně, ale i jejímu dalšímu vývoji jakožto jednomu z nejvýznamnějších částí rožmberského dominia se v souvislosti s církevními dějinami třeboňského panství věnoval PUMPR, Pavel. *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách*. 1. vyd. Brno : Maticе moravská, 2010, s. 58 až 70. Obecně o územním vývoji také ŠIMŮNEK, R. – STEJSKAL, A. *Územní vývoj*, s. 108-114.

⁷ TRUHLÁŘ, Josef. *Urbář zboží Rožmberského z roku 1379*. b. p. v. Praha : Královská česká společnost nauk, 1880.

⁸ Augustiniáni pak v Třeboni založili skriptorium, spravovali též místní školu a v rámci péče o chudé i posléze založený rožmberský špitál. PSÍKOVÁ, J. *Z trhové osady*, s. 7.

⁹ K první větší územní expanzi dochází po roce 1420, tou dobou se již třeboňská správa vztahovala na 110 lokalit. ČECHURA, Jaroslav. *Šlechtický podnikatelský velkostatek v předbělohorských Čechách*. Praha, 1992. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta filozofická, s. 292.

¹⁰ Třeboňský augustiniánský klášter byl založen roku 1367 roudnickými augustiniány. Důvodem, proč se Vilém z Rožmberka uchýlil k tak radikálnímu kroku proti tomuto řádu, byla zřejmě jeho snaha pozvat na své panství jezuity. Ti ale o Třeboň nejevili příliš velký zájem, a tak se nakonec podařilo zřídit jezuitskou kolej až roku 1588 v Krumlově. ŠIMŮNEK, Robert. *Rožmberské kláštery a nekropole*. In: Rožmberkové, s. 234-239.

předbělohorská česká panství. Po smrti Petra Voka, který z Třeboně učinil rezidenční město celé rodové domény, však nebývaly rozkvět tohoto panství definitivně končí.

V době, ze které pochází náš Popis mlýnů, byla Třeboň i navzdory nepříznivým klimatickým a pedologickým podmínkám prosperujícím velkostatkem, který pro ústřední rožmberskou pokladnu představoval významný zdroj příjmů.¹¹

Největší výnosy vykazovalo pochopitelně proslulé třeboňské rybníkářství, kterému jeho vrcholnou podobu vtiskl Jakub Krčín ve druhé polovině 16. století.¹² Z počátku sice stálo budování rybníční sítě rožmberskou pokladnu nemalé investice, ty se jim však záhy vrátily a v dalších letech již rožmberské rybníční hospodářství prosperovalo jen s minimálními náklady.¹³

Hlavní impuls k rajonizaci vodních mlýnů vzešel z dalšího vzkvétajícího odvětví vrchnostenského hospodářství a tím bylo pivovarnictví. Rožmberské pivo se vařilo v Lomnici, ve Veselí a v Třeboni, kde se nacházely hned dva pivovary, jeden na zámku a druhý na „rathauze.“ Ačkoliv bylo pivo určeno pouze pro domácí trh a nepřekročilo, na rozdíl od třeboňských kaprů, hranice dominia, převyšoval hrubý příjem z prodeje piva více jak dvojnásobně výnosy z rybníkářství. Většinu zisků ovšem spolýkal nákup pivovarnických surovin, především pšenice. Rožmberkové, spatřující v produkci piva budoucnost svého režijního velkostatku, se tak zcela pochopitelně soustředili hlavně na rozšiřování vlastních zdrojů žádaných typů obilí. Ke třem nevelkým dvorům¹⁴ přibyl v Krčínově době další, podstatně rozlehlejší, dvůr Dvorec, jenž měl lépe posloužit k pokrytí zvýšené spotřeby pšenice. Menší množství pšenice pocházelo z pěti panských mlýnů, část se sklídila z úrodného dna vypuštěných rybníků, zřejmě největší množství pšenice se ovšem získávalo od místních sedláků.¹⁵

Vedle těchto stěžejních výrobních odvětví provozovaly Rožmberkové i jiné, méně

¹¹ Jaroslav Čechura uvádí, že čistý výnos z třeboňských dvorů činil v roce 1590 3990 kop. ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 323.

¹² K rajonizačnímu roku máme evidováno celkem 23 rybníků „na vejrost“, 33 rybníků „na vejtah“ a 27 rybníků „na trdlo.“ Tamtéž, s. 294.

¹³ Podrobně se rozboru rožmberského rybníkářství věnoval ČECHURA, Jaroslav. *Třeboň za posledních Rožmberků: Hlavní zdroje příjmu a výnos panství*. In: Jihočeský sborník historický, 1994, roč. 63, s. 162-174.

¹⁴ Jednalo se konkrétně o dvůr Nový (3 lány), dvůr Baštský (1 lán) a Lhotecký (6,5 lánu). ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 297. Charakteristickým znakem třeboňských dvorů je provoz založený výlučně na námezdní práci. Tamtéž, s. 319.

¹⁵ O pravidelné výměně poddanské pšenice za vrchnostenské žito bude podrobněji pojednáno dále, neboť se jedná o důležitou praxi, jejíž existence nám může pomoci odhalit původ záměru vrchnostenských úředníků zrušit poddanské mlýny a nasměrovat mlecce do mlýnů panských.

lukrativními druhy podnikání. Ideální podmínky mělo na Třeboňsku lesní hospodářství, rozsáhlé rožmberské lesy spravovalo 29 hájemství a páni z Růže inkasovali nejen za prodej zpracovaného a nezpracovaného dřeva, ale i za pronájem lesů. Již v polovině 16. století máme také doklady o dálkovém obchodu se dřevem, které se plavilo až do Prahy.¹⁶

Živočišnou výrobu prezentoval v první řadě chov hovězího dobytka, jemuž příhodné podmínky poskytovalo právě pivovarnictví zajišťující dostatek krmiva v podobě pivovarského odpadu pro téměř dvě stovky dojných krav, více jak stovku volů a o něco méně jalovic, jež byly na třeboňském panství koncem 16. století evidovány. Největší význam pak mělo obzvláště mlékárenství dodávající na místní trh velké množství másla a sýrů.¹⁷

Chov drůbeže a vepřového dobytka pokrýval z větší části hlavně potřeby dvora a jen minimum bylo určeno pro obchod na vnitřním trhu. Poněkud stranou stál chov ovcí, první ovčín máme v pramenech doložen až na počátku 17. století, byť předpokládáme, že menší počet skotu byl při dvorech chován již před rokem 1600.¹⁸

Celkově tedy můžeme říci, že třeboňský předbělohorský velkostatek procházel ve druhé polovině 16. století radikální proměnou, jež vedla k vybudování prosperujícího vrchnostenského podniku s dobře fungujícím domácím trhem založeným na skutečných tržních vztazích bez uplatňování feudálního mimoekonomického násilí.¹⁹

¹⁶ Více o rožmberském lesním hospodářství např. MÍKA, Alois. *Osud slavného domu*. České Budějovice : Růže, 1970, s. 33-34.

¹⁷ ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 312.

¹⁸ Tamtéž, s. 313 až 314.

¹⁹ Tento poznatek zdůrazňuje Jaroslav Čechura v závěru své podrobné analýzy ekonomických aktivit Rožmberků na panství Třeboň ve druhé polovině 16. století a na počátku století sedmnáctého. ČECHURA, J. *Třeboň*, s. 171. Toto stanovisko jsem vyzdvihla právě z toho důvodu, že jej vnímám jako klíčové pro svou vlastní analýzu reformy rožmberského mlynářství, které je věnována tato práce.

1. 2 Literatura

1. 2. 1 Honcův normativ

Roku 1959 publikoval Jaroslav Honc studii s názvem *Spotřeba chlebového obilí a rušení a rajonizace mlýnů na rožmberských panstvích v roce 1590*.²⁰ Jak sám název napovídá autor se soustředil na proměnu, nebo řekněme určitou ideu proměny, která měla proběhnout ve druhé polovině 16. století na rožmberském velkostatku, přičemž jeho hlavní pozornost směřovala právě k racionalizaci výroby a zvýšení výnosů mlýnských hospodářství.

Onou převratnou tezí, se kterou autor v tomto článku přichází, má být rušení poddanských mlýnů a na něj navazující tzv. rajonizace, tzn. určování spádových oblastí, ze kterých byly poddaní nuceni vozit obilí ke konkrétnímu panskému, případně nebyly-li v oné oblasti schopny obsloužit mleče pouze mlýny panské, pak též k danému mlýnu poddanskému, který byl za tímto účelem ušetřen. Těch několik přeživších poddanských mlýnů pak bylo pochopitelně zatíženo novými naturálními dávkami a vyššími odvody vejmelného.

Tato zamýšlená reforma neměla být jen pouhým rozmarem vrchnosti, ale měla velmi efektivně posloužit k rozšíření panských dvorů, pro něž bylo možno najmout další pracovní síly, aniž by tím rostly výdaje na jejich stravu, neboť tyto náklady měly pokrýt právě ony mnohonásobně vyšší zisky²¹ z mlýnů Jeho Milosti i mlýnů poddanských, a v neposlední řadě měla rajonizace zajistit trvalý přísun dostatečného množství pšenice na výrobu kvalitního pšeničného piva ve vrchnostenských pivovarech.²²

Autor článku sledoval situaci na 8 rožmberských panstvích,²³ kde se před rokem 1590 mlelo obilí celkem ve 271 poddanských a 27 panských mlýnech. Realizace tohoto záměru měla vést

²⁰ HONC, Jaroslav. *Spotřeba chlebového obilí a rušení a rajonizace mlýnů na rožmberských panstvích v roce 1590*. In: Vědecké práce Národního zemědělského muzea, 1959, 1, s. 147-168.

²¹ Honc uvádí, že první etapa rajonizace v roce 1590 měla skončit s výnosem 440,25 strychů žita, které mělo pokrýt spotřebu chlebového obilí pro čeleď na 10 panských dvorech. Tamtéž, s. 150.

²² Pivovarnictví se během 16. století stává jedním z hlavních ohnisek sporů mezi poddanými a vrchností. Z tohoto výnosného odvětví měšťanského podnikání plynuly do vrchnostenské pokladny pravidelně poměrně vysoké částky především skrze tzv. posudné. Až do 2. poloviny 16. století se vrchnost s touto formou výdělku v podstatě spokojila, nově si však začíná budovat vlastní pivovary a dodávat poddaným pivo vyrobené ve svých vlastních podnicích. MÍKA, A. *Osud*, s. 106-108. Dále také ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 333-340.

²³ Jmenovitě: Drslavské, Helfenburské, Třeboňské, Strážské, Borovanské, Novohradské, Rožmberské a Krumlovské.

k úplnému uzavření 140 mlýnů,²⁴ 123 poddanských mlýnů mělo být ušetřeno a 8 mlynářů si údajně vymohlo výjimku, kdy majitel směl mlít mouku pouze pro svou vlastní potřebu, avšak odváděl stejné dávky jako ostatní fungující mlýny i přesto, že k jeho mlýnu nebyl přidělen ani jeden cizí mlec.

Jediným pramenem, kterým Honc realizaci tohoto velkolepého plánu dokládal, byly, jak uvádí, dva sešity Popisu mlýnů, které dnes najdeme ve Státním oblastním archivu v Třeboni ve fondu Cizí statky²⁵. Oba dokumenty, jež měly co nejpodrobněji zachytit všechny rožmberské mlýny jak po stránce technické, tak z hlediska jejich ekonomické výnosnosti, byly dodatečně opatřeny řadou poznámek, které Jaroslav Honc přisuzuje dvěma významným rožmberským úředníkům.

Jedním z nich byl krumlovský hejtman Jetřich Slatinský, který doplnil první z obou soupisů o propočty očekávaného výnosu jednotlivých panských mlýnů. Druhý sešit pak údajně sepsal ambiciózní nástupce Jakuba Krčina Bartoloměj z Fliessenbachu. Ten již učinil mnohem odvážnější krok v plánování a dovolil si do výměry očekávaných příjmů zahrnout i průměrnou spotřebu poddanských usedlostí, přičemž neopomněl brát v potaz odlišné stravovací návyky i přírodní podmínky různých oblastí rožmberského dominia.²⁶

Přestože Honce spíše než samotná rajonizace zajímala právě ona spotřeba chlebového obilí, kdy jen vysvětlení Fliessenbachovy přesnosti a geniality věnoval větší část své studie, neodpustil si i důraznou kritiku tohoto záměru, jež považoval za bezohlednou demonstraci feudální moci na ubohých, trpících poddaných.²⁷

Sluší se však připomenout, že v samém závěru své práce se Jaroslav Honc vyjadřuje o plošném uskutečnění rajonizace a rušení mlýnů spíše zdrženlivě a konstatuje, že neúspěch oné převratné reformy potvrzují obrovské nedoplatky na vejmelném obilí, které se již po několika letech nahromadily. Veškerá nejistota, se kterou Jaroslav Honc koncem 50. let

²⁴ Konkrétně mělo jít o zákaz mletí obilí ve všech 68 poddanských mlýnech na panství Nové Hrady, všech 29 mlýnech na panství Rožmberk, podobně měly zaniknout i všechny nepanské mlýny na panství Miličín. Na Krumlovském panství se ukončení činnosti týkalo pouze 34 mlýnů z celkových 89. Tamtéž, 151.

²⁵ Konkrétní citace tohoto pramene jen Státní oblastní archiv v Třeboni (dále jen SOA Třeboň), fond Cizí statky (dále jen CS), Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g.

²⁶ Onou průměrnou roční spotřebou na jednu poddanskou domácnost mělo být 23,14 strychů žita, přičemž z jednoho strychu žita se vypeklo 61,722 kg žitného chleba. Jednoduchým výpočtem tak zjistíme, že v jihočeské domácnosti se dle autora ročně napeklo téměř 1435 kg chleba. HONC, J. *Spotřeba*, s. 159.

²⁷ Všeobecná nespokojenost s rušením mlýnů se měla projevit v povstání na novohradsku v letech 1596 a 1597. Tamtéž, 148.

dopisoval svůj článek o spotřebě chlebového obilí na jihočeském panství, však z následujících prací definitivně zmizela a z jedné domněnky se stal holý fakt, o kterém již nikdo nepochyboval.

Inspiračním zdrojem pro vytvoření odvážného konceptu rajonizace byly autorovi nepochybně Kalouskovy Řády selské a instrukce hospodářské, konkrétně jejich 29. díl dodatků.²⁸ Edice zprostředkovává velký počet privilegií pro krumlovské mlynáře, v nichž je za odkoupení jejich „*mlýnských strojů*“ vysvobozuje Vilém z Rožmberka od odúmrti. Kalousek, jenž si sám nedokázal vysvětlit tento Vilémům záměr a ještě méně pochopitelná se mu zdála ta skutečnost, že se všechny tyto listiny v podobě originálů zachovaly v rožmberském archivu, nakonec našel odpověď právě v Březanových Životopisech a interpretoval tyto prameny jako faktický důkaz oné vrchnostenské krutosti, o které se Březan vyjadřuje takto: „*Mlejnové těch časů (1591)*²⁹ *na panství pana vladaře, jakž tomu chtějí, původem Bartoloměje z Fliessenpachu mlynářům zodjímání, porušení a hřidele přerězovány, odtud veliké naříkání od ubohých lidí povstalo.*“³⁰

Ono Březanovo expresivní vyjádření „*odtud veliké naříkání od ubohých lidí povstalo*“ zaujalo později i Jaroslava Honce a svá tvrzení o vykořisťování poddaných opřel právě o svědectví velkého odpůrce rajonizace Václava Březana, který se ve svém díle k těmto podstatným změnám v rožmberském mlynářství několikrát vyjadřuje. Březanův negativní postoj vůči reformě týkající se jihočeských mlýnů zřejmě vychází z jeho osobní zkušenosti, neboť sám pocházel z mlynářské rodiny.³¹ Ani tato skutečnost však pozdější autory neodradila od posouzení Březanových výroků jako nezaujatých očitých svědectví, na jejichž základě bez obav vystavěli své teze. Březanovy Životopisy ale zdaleka nevypovídají jen o negativních stránkách rožmberských reforem, nýbrž sledují i výstavbu a rekonstrukci mlýnů nových.³²

²⁸ KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXIX.* b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1913, s. 126-127.

²⁹ Poznámka autorky.

³⁰ PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Václav Březan, Životopisy posledních Rožmberků.* 1. vyd. Praha : Svobody, 1985, s. 505.

³¹ Touto poznámkou komentuje Březanův zájem o rušení mlýnů editor Jaroslav Pánek, který dále také dodává, že „*Bartoloměj z Fliessenpachu, jeden z Rožmberských regentů po odchodu Jakuba Krčína z Jelčan do soukromí, pokračoval v Krčínově hospodářské politice a počátkem 90. let 16. století prosadil MONOPOLIZACI MLYNÁŘSTVÍ (zdůraznila autorka) v rukou vrchnosti.*“ Tamtéž, s. 713-714.

³² V roce 1558 Anna z Rogendorfu nechala přestavět krumlovský mlýn mistrem Janem z Thürnu a Gründersee za 102 kop. O rok později Rožmberkové investovali do výstavby hned dvou nových mlýnů v Rožmberce za 250 kop. 1566 mlynář Jiřík ze Sezimova Ústí postavil mlýn pod Třebištěm na příkaz Petra Voka. O dva roky později Jan Vlach vystavěl dvůr a mlýn Opatovický nazvaný dle dřívější vrchnosti. V roce 1577 byl budován i mlýn Záblatský. Tamtéž, s. 163, 167, 219, 400, 436.

Rozhodně tak nelze říci, že by Václava Březan jednoznačně odsoudil všechny rožmberské reformy.

Po osmi letech od otištění Honcova článku napsal Josef Křivka v Jihočeském sborníku historickém, že „*je jasné, proč (likvidace poddanských mlýnů)*“³³ *byla přijata a bezohledně prosazena.*“ A neostýchal se dokonce postihnout tímto „nehorázným vykořisťováním“ všechna rožmberská panství a to bez výjimky.³⁴ Křivka oproti zdrženlivějšímu „otci rajonizace“ Jaroslavu Honcovi, zastával mnohem radikálnější postoj, odsoudil nejen výstavbu nových panských mlýnů jako příliš nákladných, honosných feudálních zámků, které místo užitku měly pouze stavět na odiv bohatství a moc pánů z růže, ale i reorganizaci zemědělské výroby, aniž by se však jakkoliv pozastavil nad ne zcela jednoznačnou spojitostí mezi vzrůstající spotřebou pšenice a zvyšováním příjmů vejmelného žita ze zrajonizovaných mlýnů.

Značnou pozornost fungování rožmberského velkostatku věnoval Alois Míka a v rámci rozboru jednotlivých hospodářských odvětví se dotkl též vrchnostenských mlýnů.³⁵ I z Míkova textu je cítit zřejmý vliv rajonizačního normativu. Míka upozorňuje na upozadění mlynářství v první fázi Krčinových reforem a zvýšený rožmberský zájem o mlýny spojuje až s jejich rušením na konci 80. let 16. století, byť prvotní impulz k reformám spatřuje právě již v jejich výstavbě během 50. a 60. let. Údajně vysoké zisky plynoucí z těchto nových mlýnů do vrchnostenské pokladny nakonec přiměly Rožmberky k radikálnímu zásahu do tradičně poddanské domény zpracování obilí a tvrdí, že „*zpočátku postihla rajonizace jen krumlovské poddané, ale roku 1590 rozhodla ústřední správa rozšířit ji i na ostatní velkostatky.*“³⁶

Rajonizační paradigma se však nepromítlo jen do výzkumu badatelů orientujících se na jihočeská panství, nýbrž nabylo povahy všeobecně známého faktu, jenž pronikl do řady mnohem obecnějších prací o mlýnech. A tak i Eduard Maur ve své analýze komorního velkostatku nahlíží komorní mlýny prizmatem rajonizace.³⁷ Poddanské mlýny byly údajně

³³ Poznámka autorky.

³⁴ KŘIVKA, Josef. *V. Březan a budování vrchnostenského hospodářství na rožmberských velkostatech v 2. polovině 16. století.* In: Jihočeský sborník historický, 1967, č. 36, s. 73-80.

³⁵ Mám na mysli již výše citovaný *Osud slavného domu* s podtitulem *Rozkvět a pád rožmberského dominia.*

³⁶ MÍKA, A. *Osud*, s. 156.

³⁷ MAUR, Eduard. *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách.* b. p. v. Praha : Zemědělské muzeum, 1990. O rajonizaci ale píše dokonce i autoři encyklopedie věnované dějinám zemědělství: BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín. *Dějiny zemědělství.* 1. vyd. Praha : Libri, 2010, s. 211.

vnímány jako překážka v cestě rozvíjejícího se velkostatku, což vedlo Rožmberky k likvidaci poddanských mlýnů na svých panstvích. Později ve stejném duchu i komorní správa zakázala stavět nové mlýny poddaným a přikázala jim vozit obilí do svých vlastních mlýnů.³⁸

Až na konci 90. let se dočkala rajonizace první kritické reformulace ve studii Aleše Stejskala,³⁹ jenž se primárně zabýval obilními dluhy krumlovských sedláků a pod novým úhlem pohledu sociálních dějin spatřoval trvalé nedoplatky obilí jako komunikační prostředek poddaných s vrchností. Zároveň poukázal na zcela odlišný původ i důsledky rajonizace, pro niž měl pro krumlovské panství bohaté pramenné podklady. Poprvé totiž zdůraznil onu druhou fázi rajonizace spočívající ve výstavbě nových mlýnů, které měly fungovat jako nejnižší kontrolní článek rožmberské správy a dohlížet nad skutečným množstvím pšenice v rukou odbojných sedláků.

1. 2. 2 Mlýn jako živnost i řemeslo

Opusťme nyní na chvíli rajonizaci i jižní Čechy a řekněme si něco o literatuře pojednávající o mlynářství poněkud obecněji. I přes v posledních letech značný nárůst prací zabývajících se mlynářstvím trpí český molinologický výzkum nedostatkem kvalitních odborných monografií, jež by se podrobněji zabývaly technologií starého českého mlýna, byť si tento malý technický zázrak bezpochyby zaslouží naši pozornost. Pro nahlédnutí do tajů mlýnské terminologie i tradičního zpracování obilí jsou tedy stále aktuální i starší publikace z přelomu 19. a 20. století, z nichž si zaslouží připomenout především Párisovy Dějiny mlynářství, případně Hertíkovo Mlynářství s podtitulem Stručný nástin vývinu mlýnů obilních a nynějšího jejich strojního zařízení.⁴⁰ Tyto práce nám v neposlední řadě pomáhají porozumět mnohdy již zapomenuté mlynářské terminologii, jejíž neznalost může dnešnímu badateli připravit nejedno úskalí.⁴¹

³⁸ Tamtéž, s. 109-111.

³⁹ STEJSKAL, Aleš. *Obilní dluhy jako typ nedoplatku a forma selské rezistence na panství Český Krumlov*. In K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 1. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848. Praha : Karolinum, 1999, s. 21-70.

⁴⁰ PÁRIS, František. *Dějiny mlynářství*. b. p. v. Praha : Páris, 1930. HERTÍK, Emanuel. *Mlynářství*. b. p. v. Praha : I. L. Kober, 1890. Z dalších autorů věnujících se dějinám mlynářství a technologii zpracování obilí zmiňme ještě například: KARAS, Jaroslav. *Historický vývoj mlynářství*. 1. vyd. Praha : Mlynářské noviny, 1919; KUTTELVAŠER, Zdeněk. *Vývoj mlynářství*. Praha : Mlýny a pekárny, 1970 či TUREČEK, František. *Mlynářství*, díl 1 a díl 2. Břeclav : František Tureček, 1930.

⁴¹ Výhradně mlynářskou terminologií se zabývá také TĚŠILOVÁ, Marie. *Slovník starých českých mlýnů*. In Naše řeč. 1963, roč. 46, č. 4, s. 185-193. Dostupné také online z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?>

Ze současné knižní produkce zcela jednoznačně vyniká dvoudílná kniha vydaná z iniciativy Lud'ka Štěpána, který ve spolupráci s dalšími českými molinology připravil přehledně a čtivě zpracované dějiny českého mlynářství ukazující mlýn také jako důležitý kulturní fenomén.⁴² Encyklopedie vysvětluje technologii zpracování obilí od nejstarších zrnotěrek až po moderní válcové mlýny, zabývá se životem ve mlýně i kolem něj, architekturou mlýnů, okrajově se dotýká i dalších, v poslední době populárních, témat jako je sociální funkce mlýnů či dějiny využívání vodní síly. Pro heuristiku má význam zvláště bohatý seznam použité literatury i dostupných pramenů.

Všechny výše vzpomínané monografie se ovšem opírají v první řadě o pestré prameny z 19. a počátku 20. století, středověký i raněnovověký mlýn stále zůstává zahalen mlhou dohadů a spekulací. Sporé písemné prameny z novověku a zvláště pak ze středověku by mohly doplnit jediné prameny hmotné, míra jejich dochování je ovšem podobně neuspokojivá. Podrobný přehled našeho dosavadního poznání středověkých mlýnů i všech úskalí spojených s archeologií mlýnů na našem území podává článek Martiny Maříkové v *Mediaevalia historica Bohemica*.⁴³ Archeologickým výzkumem nejen západočeských mlýnů se zabývá Lucie Galusová, která na toto téma na Západočeské univerzitě v Plzni obhájila také bakalářskou i diplomovou práci.⁴⁴

Na jak široké spektrum otázek nám může dát odpověď zevrubná analýza účetního materiálu poukázal Eduard Maur v loňském čísle časopisu *Folia historica Bohemica*.⁴⁵ Jeho článek pojednávající o stavbě Klášterského mlýna na počátku 18. století významným způsobem vypovídá o architektuře mlýna v raném novověku, včetně pečlivé charakteristiky dobových

[art=4965>](#), případně PÁRIS, František. Názvosloví starého českého mlýna. *Český lid*, 1906, roč. 15, s. 420-423.

⁴² KŘIVANOVÁ, Magda - ŠTĚPÁN, Luděk. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Argo, 2000 a ŠTĚPÁN, Luděk et al. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*. 1. vyd. Praha : Argo, 2008.

⁴³ MAŘÍKOVÁ, Martina. *Středověké mlýny v českých zemích (archeologické a písemné prameny)*. In: *Mediaevalia Historica Bohemica*, 2005, č. 10, s. 89-148.

⁴⁴ GALUSOVÁ, Lucie. *Archeologie novověkých mlýnů*. Plzeň, 2007. Bakalářská práce. Západočeská univerzita, Fakulta filozofická; TÁŽ. *Zaniklá díla na vodní pohon jako objekty archeologického poznání*. Plzeň, 2009. Diplomová práce. Západočeská univerzita, Fakulta filozofická; TÁŽ. Archeologický nedestruktivní výzkum vodních děl zaniklých po roce 1945. In *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2010, č. 4, s. 281-302; TÁŽ. Archeologický výzkum vodních mlýnů: výsledky a perspektivy. In *AntropoWebzin*, 2011, č. 2, s. 113-120. Pro archeologii středověkých mlýnů na našem území měl zásadní význam i výzkum sídlištního komplexu v Ústupenicích. KAŠPAR, Vojtěch. - SMEJTEK, Lubor. - VAŘEKA, Pavel. Zaniklý sídlištní komplex Ústupenice na Sedlčansku. Archeologický výzkum mlýna z pozdního středověku. In *Archaeologia historica*. Brno : Blok, 1999, č. 24, s. 101-109.

⁴⁵ MAUR, Eduard. *Stavba Klášterského mlýna ve Svaté Dobrotivě v letech 1701-1702*. In: *Folia Historica Bohemica*, 2013, č. 1, s. 151-177.

stavebních postupů i použitých materiálů. Tato rekonstrukce výstavby venkovského mlýna přináší, byť ji pochopitelně nemůžeme zobecňovat na všechny mlýny v raném novověku, řadu zajímavých poznatků nejen pro dějiny mlynářství či architektury, ale též i pro kulturní antropologii.

Mlynářství v současnosti neláká pouze historiky a archeology, ale je častým předmětem zájmu také památkové péče. V tomto ohledu lze zmínit zvláště shrnující článek Radima Urbánka ve Zprávách památkové péče,⁴⁶ jež se i v dalších studiích věnuje zvláště technologii vodních mlýnů i obecněji využívání vodní síly.⁴⁷ Tato problematika se stala též hlavním tématem pravidelně konaných konferencí ve Vysokém Mýtě⁴⁸ pořádaných pod záštitou místního muzea z iniciativy právě Radima Urbánka. Mluvíme-li o konferencích, jež mají prezentovat nejaktuálnější poznatky o vodních mlýnech na interdisciplinární úrovni, nesmíme opomenout též v loňském roce uskutečněnou mezinárodní konferenci Wassermühlen und Wassernutzung in mittelalterlichen Ostmitteleuropa, která proběhla v Lipsku. Organizátorem tohoto setkání bylo Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas na lipské univerzitě, kde se se zvláštním zřetelem ke středověku věnují využívání vodní síly v minulosti v rámci projektu Usus Aquarum.⁴⁹

Vraťme se nyní zpátky na jih Čech, neboť i zde se nachází řada mlýnů, které se staly předmětem zájmu historiků i pracovníků památkové péče. Stavebněhistorického průzkumu se v nedávné době dočkal mlýn ve Zlaté Koruně, jehož autorkou je Jarmila Hansová z českobudějovické pobočky Národního památkového ústavu.⁵⁰ Nejnovější poznatky o počátcích proslulého Opatovického mlýna v Třeboni pak publikovala Renata Nováková,⁵¹

⁴⁶ URBÁNEK, Radim. Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot. *Zprávy památkové péče*, 2010, roč. 70, č. 1, s. 23-30.

⁴⁷ Výběrově například URBÁNEK, Radim. Mlýn a pila čp. 211 v Kunvaldu. *Zprávy památkové péče*, 2001, roč. 61, č. 1, s. 14-19 či URBÁNEK, Radim – HÁCOVÁ, Hana. *Mlýn čp. 35 v Písečné. Poslední zdejší svědek vodního mlynářství*. Vysoké Mýto : Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, 2005.

⁴⁸ Výstupem z těchto konferencí jsou sborníky *Vodní mlýny : sborník referátů ze semináře*. Vysoké Mýto : Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, 2002 až 2012. Zpráva o vůbec prvním ročníku této konference pak vyšla v roce 2002 ve Zprávách památkové péče. KRIVANOVÁ, Magda – URBÁNEK, Radim. Seminář vodní mlýny. *Zprávy památkové péče*, 2002, roč. 62, č. 7, s. 212.

⁴⁹ Sborník z mezinárodní konference, která mlynářství představila jako badatelské téma mnoha vědních oborů od archeologie až po lingvistiku, by měl vyjít až v letošním roce, tudíž na tomto místě prozatím neuvádím žádnou citaci. Oficiální stránky projektu Usus Aquarum jsou dostupné zde: GWZO Projektgruppen: Usus Aquarum. [online.]. [Cit. 2014-07-08]. <https://www.uni-leipzig.de/~gwzo/index.php?option=com_content&view=category&id=109&Itemid=1543>

⁵⁰ HANSOVÁ, Jarmila. *Zlatokorunský mlýn*. In: Klášter Zlatá Koruna. 1. vyd. České Budějovice : Národní památkový ústav, 2007, s. 118-135.

⁵¹ NOVÁKOVÁ, Renata. *Opatovický mlýn – na počátku byla grangie cisterciáků?* In: Vlastivědný sborník

jež své bádání o třeboňských mlýnech shrnula do dvou útlých publikací o Opatovickém a Příkopském mlýně.⁵²

1. 2. 3 Mlýn jako životní prostor

Náš výčet literatury by nebyl zdaleka kompletní, pokud bychom nezmínili i práce zpodobňující mlýn jako důležité místo paměti, neboť stejně jako státy a národy mají své památníky, tak i venkovské a městské komunity mají svůj mlýn. A tím, kdo z pouhého hospodářského provozu učinil mýtotočrný starý český mlýn, byl právě mlynář a jeho rodina. Nebylo by však zřejmě příliš účelné vypisovat zde všechny práce týkající se tohoto aspektu mlynářství a raději se cíleně pozastavíme pouze u těch, jež vypovídají o jihočeských mlynářích v raném novověku, neboť i přes nesporný vliv Ginzburgových a Dülmenových prací, zůstávají raněnovověcí mlynáři u českých historiků poněkud „na okraji.“ Jistou výjimkou je pak několik absolventských prací studentů Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Již v roce 1997 obhájil Přemysl Vaněk velice zdařilou diplomovou práci s názvem Každodenní život mlynáře na panství Třeboň v letech 1675-1800.⁵³ Z mnoha stovek stran inventářů mlýnských usedlostí, poddanských soupisů, pozůstalostí či soudních záležitostí zkonstruoval ideální obraz života na jihočeském mlýně, který doplnil řadou vlastních skic interiérů mlýnských budov sestavených na základě pozůstalostních inventářů. Velice čtivou formou se mu podařilo pod zřejmým vlivem historické antropologie nahlédnout mlýn nejen jako životní prostor, ale i mnohvrstevnatou osobnost mlynáře. Zřejmě logická snaha o určitý syntetický přístup jej ovšem často vedla k nadbytečnému přijetí některých velkých konceptů,⁵⁴ ačkoliv se již v úvodu obhájil, že jeho počín nelze chápat jako „obecný úsudek, je potřeba jej vnímat jako případovou studii.“ I přes tuto výtku se však jedná o velice kvalitní, souhrnnou práci, která předznamenala aplikaci nových historických přístupů na studium mlynářství.

Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska. 1. vyd. Jindřichův Hradec : Muzeum Jindřichohradecka, 2005, s. 7-33.

⁵² NOVÁKOVÁ, Renata – SUCHÝ, Pavel. *Opatovický mlýn na Zlaté stoce*. b. p. v. Praha : ABM architekti, 2009; NOVÁKOVÁ, Renata. *Příkopský mlýn na Zlaté stoce*. b. p. v. Praha : Nováková, 2010.

⁵³ VANĚK, Přemysl. *Každodenní život mlynáře na panství Třeboň 1675-1800*. České Budějovice, 1997. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta pedagogická.

⁵⁴ Tím mám na mysli především disciplinaci, rekatolizaci či Ariésovy teze o neexistenci dětství. Ačkoliv se však na několika místech dotkl i tématu nuceného mletí ve mlýnech, k rajonizaci jako takové se ani jednou nevyjádřil.

V podobném duchu se o deset let později pokusil o vylíčení životního příběhu jednoho raněnovověkého mlynáře Jiří Čondl,⁵⁵ který se odvolával na Richarda van Dülmena a usiloval o zpochybnění jeho teze o bezecných mlynářích. Podrobné studium bohatého archivního materiálu, který třeboňský archiv ukrývá, musela mladého historika pochopitelně dovést k odmítnutí Dülmenova tvrzení. Snad ale kvůli přehnané úctě k autoritám se neodvažoval pronést příliš radikální závěr, ačkoli zcela jasně a logicky argumentoval, že mlynáři měli nejen svou čest, kterou si dokázali bránit zuby nehty, ale že je jako počestné vnímalo i jejich okolí. Zajímavý životní příběh Jiřího Šputa má být, jak autor naznačuje v nadpisu kapitoly,⁵⁶ mikrohistorickou třešničkou na dortu, avšak i přes nesporně precizní práci v archivu, která autorovi vynesla dostatek výživného materiálu nabízející pohled na dějiny „těsně při zemi,“ je výsledný příběh stále přespříliš svázán německým historickoantropologickým přístupem a jistá tendence k zobecňování jej přivedla i k přijetí extrémní verze rajonizace pro všechny rožmberské mlýny. I přesto ale můžeme Čondlovu práci, považovat za důležitý krůček k hledání člověka v dějinách starého českého mlýna.

Především 19. století s sebou přineslo zcela nový pohled na mlynáře, kteří se z raněnovověkých vyvrhelů na okraji společnosti stávají váženými osobnostmi a nositeli obrozeneckých myšlenek. Mýtus mlynáře hrdiny se objevuje v mnoha mlynářských biografiích těžících z bohatého archivního materiálu a zvláště pak z rodinných kronik. Cílem bakalářské práce Martiny Šmejkalové,⁵⁷ jež vznikla na Ústavu archivnictví a pomocných věd historických Jihočeské univerzity, byla právě analýza bohatého rodinného archivu mlynářského rodu Veselých v Táboře. Mezi řádky jednotlivých kapitol zabývajících se hospodářskou, právní i technologickou proměnou mlynářství přibližně od 16. století až do současnosti lze spatřit mlýn jako jednoznačně identitotvorný prvek. Autorce se zvláště precizně podařilo zachytit dlouhé 19. století v životě jedné mlynářské rodiny, jejíž rodovou paměť formovaly všechny zásadní společenské změny i technické inovace ve mlýnech.⁵⁸

⁵⁵ ČONDL, Jiří. *Kariéra a čest mlynářů na třeboňském panství v letech 1590-1740*. České Budějovice, 2007. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta pedagogická.

⁵⁶ Kapitola nese název Jiří Šput: pokus o mikrohistorii jednoho mlynáře na třeboňském panství 1697-1732.

⁵⁷ ŠMEJKALOVÁ, Martina. *Mlýn jako právní a ekonomická jednotka na příkladu mlýna rodiny Veselých v Táboře*. České Budějovice, 2008. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta filozofická.

⁵⁸ Tématu nuceného mletí ve mlýnech se autorka dotkla jen okrajově, a to v krátké poznámce o „zrušení rajonizace“ dekretem Josefa II. z roku 1783, onou rajonizací měla pochopitelně na mysli mlýnský přímus. Doslovné znění tohoto dvorského dekretu otiskl Josef Kalousek ve 25. díle *Řádů selských a instrukcí hospodářských*. KALOUSEK, J. (ed.). *Archiv český. Díl XXV.*, s. 73-74.

V porovnání k výše nastíněným diplomovým pracím je prozatím nejnovější studie o jihočeských mlýnech z pera Jaroslava Dibelky nejméně zdařilou. Dibelkova *Každodennost mlýnů*⁵⁹ byla otištěna jako jedna z kapitol v kolektivní monografii *Světy posledních Rožmberků* a již jen ze samotného názvu se dá předpokládat, že mlynáře v rámci tohoto tématu zkrátka opomenout nelze, avšak opak je pravdou. Autor je fascinován spíše normativními prameny, než každodenností a stěžejní část jeho práce se týká bezvýhradného přijetí již poněkud preformulovaného Honcova konceptu.⁶⁰

Tímto se tedy náš exkurz do bádání o mlynářství uzavírá. Jeho cílem bylo alespoň částečně ukázat, jak vypadá úroveň našeho dosavadního poznání o jihočeských mlýnech a zasadit je do obecnějších souvislostí, přičemž důraz byl kladen zvláště na stěžejní problém rajonizace.

⁵⁹ DIBELKA, Jaroslav. *Každodennost mlýnů*. In: *Světy posledních Rožmberků*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 430-441.

⁶⁰ Za vskutku mikrohistorickou sondu, byť se netýká jižních Čech, naopak můžeme považovat práci Martina Rothkegela otištěnou před devíti lety ve sborníku olomoucké univerzity *Studia Moravica*. Na základě unikátní sbírky huterské korespondence rekonstruuje podivuhodnou, strastiplnou pouť starobřeclavského mlynáře Salomona Pögera, který v letech 1607 až 1610 podnikl několik cest do Osmanské říše, aby zde našel svou manželku a svého syna, kteří byli zajati během tureckých vpádů na jižní Moravu. Na několika málo stránkách se nám v této studii rýsuje neobvyklé svědectví o kulturním prostředí a sociálních vazbách mlynáře v raném novověku. ROTHKEGEL, Martin. *Od nových mlýnů až po Turecko, 1607 až 1610: Jak novokřesťanský mlynář Salomon Pöger hledal svou Turky unesenou manželku*. In: *Studia Moravica*, č. 3, 2005, s. 13-21.

2. Rožmberské vodní mlýny očima autorů Popisu mlýnů z roku 1590

2. 1 Popis mlýnů z roku 1590, rozbor pramene⁶¹

Bez ohledu na to, zda se rozhodneme Honcovu konceptu věřit či nikoli, bychom především neměli zapomenout, že právě tímto článkem Jaroslav Honc upozornil na jedinečný dokument, jenž vznikl ve 2. polovině 16. století na rožmberských statcích a který další generace badatelů zcela nepochopitelně opomíjely. Snad je k tomu vedla naivní představa, že sám Honc jej již dokonale vytěžil. Avšak jen letmý pohled na archiválii, jež se pod níže zmíněnou signaturou skrývá, naznačuje, že Honc sice obdivoval Fliessenbachův cit pro stravovací návyky raně novověkého člověka a zároveň litoval mleče ze „zrajonizovaných“ panství, avšak samotný mlýn jej kupodivu nijak zvlášť nezajímal. Pokusme se tedy nyní podrobněji věnovat obrazu rožmberského mlýna tak, jak je v tomto soupise velmi pečlivě zaznamenán, aniž bychom se jakkoli pokoušeli o konečný verdikt nad realitou rušení a rajonizace mlýnů v té podobě, jak byla v předcházející kapitole nastíněna.⁶²

Vydáme-li se tedy do třeboňského archivu a objednáme-li si do badatelný archiválii se signaturou CS II 357 6g, překvapí nás, že se pod ní ukrývají nikoli dva, ale hned tři samostatné sešity, z nichž pouze dva jsou datovány do „rajonizačního“ roku 1590 a třetí z nich registruje výdaje a příjmy jednotlivých panských mlýnů několika vybraných panství za rok od sv. Havla 1602 do sv. Havla 1603. Každý ze sešitů je opatřen úvodním listem se stručnou charakteristikou obsahu daného soupisu. Z hlediska paleografického jsou sešity psány českou novogotickou kurzívou a polokurzívou, první řádka titulních listů pak českým novogotickým písmem kresleným. Písmo je úhledné a vesměs velmi dobře čitelné, výjimku tvoří pouze četné marginální a interlineární glosy v obou sešitech Popisu.⁶³

První sešit Popisu mlýnů, za jehož autora Jaroslav Honc považoval Jetřicha Slatinského

⁶¹ Konkrétně se jedná o tento dokument: SOA Třeboň, Cizí statky, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g.

⁶² Pro jistotu raději ještě zdůrazním, že následující informace, nebude-li uvedeno jinak, vycházejí již z výše zmíněného pramene Popis mlýnů.

⁶³ Tyto poznámky jsou četnější v prvním ze sešitů Popisu mlýnů a umožňují nám zcela unikátní vhled do představ tehdejších vrchnostenských úředníků o fungování mlýnského hospodářství v rámci celého rožmberského dominia. V druhém sešitě je naopak marginálních glos naprosté minimum, objevují se spíše nejruznější opravy chyb. Ve Vejtahu se naopak s poznámkami ani s opravami nesetkáme.

a jehož stáří datoval k roku 1586,⁶⁴ na 85 foliích poznamenává všechny poddanské i panské mlýny na všech vodách 12 rožmberských panstvích.⁶⁵ Standardizovaná podoba jednotlivých zápisů bez větších dodatečných zásahů do textu a interlineárních glos naznačuje, že se zřejmě jednalo o čistopis, který byl, především pak u panských mlýnů, později doplněn řadou poznámek a přípisů na volných okrajích stran, jež zjevně naznačují určité úvahy nad výnosností panských mlýnů a možnostmi zefektivnění výroby mouky a jiných produktů, které další provozovny u konkrétního mlýna vytvářely. O vlastním obsahu sešitu nejlépe vypovídá nápis na přední straně: „*Mlejnové na všech panstvích Jeho Milosti Páně i lidští sepsané na jakýchkoliv vodách rozdílně se všemi příležitostmi, jednoho každého mlejnu i co jest kterému mlejnu vesnic osedlých obráceno v čem jsou koupeny co stálých platů vychází i taky co nových platů Jeho Milosti Páně z těch mlýnů vždy ročně při svatém Havle na obilí vycházeti mělo Vše patrně pod každým panstvím sepsáno v pondělí po neděli Letare 1590.*“⁶⁶

Samotné členění jednotlivých zápisů respektuje příslušnost mlýna k danému panství, v rámci něj jsou pak mlýny dále rozděleny dle vodního toku (či vodní plochy), jehož vodu využívaly, a konkrétní určení mlýna se u poddanských mlýnů obvykle řídí zapsáním jména majitele (resp. nájemce), u panských mlýnů se zase nejčastěji objevuje označení vycházející z názvu města, městečka či vesnice, ve které se mlýnské hospodářství nachází.⁶⁷

Každá poddanská mlýnská usedlost je charakterizována po stránce technické i ekonomické. Měl-li mlynář k dispozici též i půdu vhodnou k osevu, byla uvedena velikost takového „vorného gruntu“ nejčastěji v jitrech a zároveň i počet for loučného, které se mělo odvádět. Samozřejmě nechybí počet vodních kol, zvláště jsou zmíněny stoupy.⁶⁸ Fungovala-li u mlýna

⁶⁴ HONC, J. *Spotřeba*, s. 155.

⁶⁵ Jmenovitě se jedná o panství Drslavské, Helfenburské, Libějovské, Netolické, Třeboňské, Strážské, Borovanské, Novohradské, Rožmberské, Krumlovské, Miličinské a Ouřadní. Určitou představu o velikosti jednotlivých panství dle počtu mlýnů nám může zprostředkovat tabulka č. 1, kde jsou k jednotlivým panstvím poznamenány počty poddanských a panských mlýnů.

⁶⁶ Neděle Letare je 4. postní neděle, tedy třetí neděle před Velikonocemi, jinak zvaná také družební, soupis byl tudíž vyhotoven 30. března roku 1590. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, Sešit 1, fol. 1r.

⁶⁷ O způsobu pojmenování mlýnů i přesnosti určení jejich polohy bude více pojednáno ve zvláštní kapitole.

⁶⁸ V textu jsou přímo uváděna „kola moučná.“ Otázkou zůstává, zda-li měla stoupa vlastní vodní kolo či nikoli. Osobně bych se spíše přikláněla k domněnce, že šlo o jednodušší technickou konstrukci, kdy byla stoupa poháněna převodem od „moučného“ kola. Tento závěr vyvozují ze záznamů v druhém sešitě Popisu, kde jsou pro helfenburské panství vždy samostatně zapsány počty stoup a stupních kol. SOA Třeboň, Cizí statky, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 2, fol. 35r až 38v. Zároveň by tuto možnost potvrzoval i zápis k největšímu Opatovickému mlýnu, kde literatura zmiňuje celkem 16 kol (KŘIVANOVÁ, M. - ŠTĚPÁN, L. *Život a dílo*, s. 159), zatímco Popis uvádí kromě 15 kol moučných i 2 stoupy a 2 pily, i zde tedy zjevně šlo o stoupy poháněné některými z uvedených 15 kol a k pilám pak patřilo další samostatné kolo. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 1, fol. 24v. Vzhledem k hlavnímu účelu sestavení Soupisu za účelem zjištění výnosnosti takového mlýna, je také nasnadě, že úředníky zajímal celkový počet vodních kol, ze kterých se obvykle platilo, stejně jako další provozy těmito koly poháněné, které byly žádoucím zdrojem

pila, valcha, hamr či olejnice je takové zařízení a jeho počet uveden v samostatné položce. Užitečnost daného mlýna byla v soupise doložena podrobným záznamem všech platů, které z mlýna pravidelně odcházely do rožmberské pokladny. V první řadě jím byl roční úrok a roční berně, dále, avšak jen na některých panstvích, nově stanovená výše vejmelného,⁶⁹ případně naturální dávky ve formě různých druhů obilí či několika slepic.⁷⁰ Autoři nezapomněli uvádět i celkovou kupní cenu mlýna a též připsat vesnice a městečka s počty osedlých, kteří měli do mlýna vozit obilí.⁷¹

Poněkud odlišně vypadají popisy panských mlýnů. Technické údaje se v podstatě neliší, avšak místo odváděných platů a jejich kupní ceny se dočteme kolik měřičného se z každého mlýna vyinkasuje a to právě v závislosti na počtu přidělených osedlých a množství dovezeného obilí. Právě tato položka je v mnoha případech opravována a měřičné přepočítáváno na novou vyšší hodnotu. Nechybí ani počet vepřů, který se při mlýně může vykrmit, případně pokud byla u mlýna pila, vypočítává se i množství kmenů, které se na pile mohou nařezat, kolik se z jednoho takového kmenu nadělá prken a výsledná částka, kterou může mlynář za prkna utřít. A v závěru se dočkáme i čistého zisku po započtení všech nákladů a platu pro mlynáře a mlýnskou čeládku.

Druhý sešit Popisu mlýnů hlásící se k roku 1590 se od tohoto předcházejícího do značné míry odlišuje. Nachází se v něm, jak je na prvním foliu vepsáno: „*Mlejnové lidští na panství Jeho Milosti Páně poznamenané a popsané jakž vnitř poznány léta páně 1590.*“⁷² Ačkoliv je prvotní charakteristika ze všech tří sešitů nejstručnější, vlastní obsah je zdaleka nejrozsáhlejší. V první řadě je potřeba zdůraznit, že zde nenajdeme, jak by se dle úvodního nadpisu dalo čekat, pouze mlýny poddanské, ale pro některá panství byly dodatečně připsány i mlýny panské.⁷³ Písmo je zřejmější než v předchozím případě, najdeme tu mnoho poznámek a škrťů. Výčty nemají jednotnou podobu, ve většině případů chybí ke mlýnu přináležející vesnice s počty osedlých, pokud se zde však tato informace objevuje, vlastní podoba takového záznamu naznačuje, že byly, podobně jako zápisy panských mlýnů, připsány později. Druhý

příjmů, i proto by bylo logické uvádět počet stupních kol a stoup odděleně.

⁶⁹ Konkrétně se s položkou „*žita vejmelného v nově uloženého*“ setkáme na panství Drslavice, Helfenburg, Libějovice, Netolice, Třeboň, Stráž a Borovany.

⁷⁰ V tomto případě se obvykle jedná o desátky odváděné některé z řeholních institucí, případně pozůstatky desátků, které nyní náležely vrchnosti. Více bude o těchto dávkách pojednáno v další kapitole samostatně pro jednotlivá panství.

⁷¹ Nutno však zdůraznit, že tyto jsou uváděny pouze v prvním sešitu Popisu mlýnů a jen u mlýnů na vybraných panstvích, a to na panství drslavském, helfenburském, netolickém, třeboňském a borovanském.

⁷² SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 2, fol. 1r.

⁷³ Panské mlýny jsou zde poznamenány pouze pro panství Nové Hrady, Rožmberk a na konci sešitu najdeme ještě dodatečně připsány i panské mlýny na třeboňském panství.

sešit navíc neregistruje mlýny na všech 12 rožmberských panstvích, ale pouze mlýny třeboňské, strážské, borovanské, novohradské, rožmberské, drslavské, helfenburské a část krumlovských. Na druhou stranu ale byli autoři tohoto popisu mnohem sdílnější a zapsali i takové detaily, které se již do prvního sešitu nedostaly. Dočteme se tak o délce vodního toku, který k mlýnu přináležel,⁷⁴ o typu vodního kola,⁷⁵ o počtu kol stupních, výjimečně i o tom, zda kromě zemědělské půdy vlastnil mlynář i jiný druh nemovitosti. Výši ročního úroku neopomněli rozepsat zvlášť pro svatohavelský a pro svatojiřský termín. Název mlýna je vždy dán jménem stávajícího mlynáře či mlynářské rodiny. I z hlediska lokalizace mlýnů byli zapisovatelé poněkud podrobnější než v prvním popise, a tak se často vedle vodního toku dozvíme i jméno nejbližšího sídla. Na posledních dvou foliích ještě najdeme několik poznámek týkajících se mlýnů na panství třeboňském, strážském a borovanském. Pro mlýny třeboňské a borovanské je připojena kalkulace výnosu vejmelného žita, bude-li každé mlýnské kolo zatíženo roční dávkou 2 strychů, a výčet vesnic, z nichž mají osedlí vozit obilí k semletí do konkrétního mlýna.⁷⁶ Podobně vypadá i přípis týkající se mlýnů na panství Stráž, kde byla dávka vejmelného žita stanovena na pouhý jeden strych, místo toho se však očekával výkrm vepřů pro panskou kuchyni. Poslední informace se týká panských mlýnů na panství Třeboň se seznamy osedlých k mlýnům obrácených. Zatímco Jaroslav Honc považoval právě tento druhý sešit za čistopis sestavený na základě konceptu připraveného v prvním popise, je z výše nastíněného patrné, že právě tento druhý sešit fungoval jako podklad k vyhotovení čistopisu, jenž ukrývá sešit první.

Posledním, třetím pramenem, který Honc ve svém článku nezmiňuje, je „*Vejtah Jeho milosti Páně pro vyrozumění, co jest se ze všech mlýnů na panství Jeho milosti Páně všelijakého obilí vejmelného sešlo, od neděle po sv. Havle leta 1602 až do neděle po sv. Havle leta 1603. Za rok pořád zběhlej, kterýžto obilí jest vše v penězích rozdílne položeno, co by za ně přišlo. A naproti tomu všelijaké vydání při týchž mlejnech v tom čase, i také sejmouce z příjmu vydání, co se mimo to čistého užitku týchž mlýnů Jeho milosti Páně v tom roce a čase vynachází, jakž vnitř poznamenáno stojí.*“⁷⁷

⁷⁴ V tomto případě byla délka k mlýnu náležící řeky uváděna zřejmě kvůli stanovení výše vodního regálu, jenž se platil za využití vodní síly. HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátku státu až po současnost*. 1. vyd. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005, s. 62.

⁷⁵ Kromě Krumlovského a Novohradského panství je vždy uvedeno, zda se jedná o kolo koreční či hřebenač. Vzhledem k tomu, že v drtivé většině případů využívaly mlýny pohon na spodní vodu, setkáme se s korečními koly jen v ojedinělých případech.

⁷⁶ Tento seznam přidělených mleců z okolních vesnic měl zřejmě posloužit k výpočtu reálné výše vejmelného, které nebylo stanoveno plošně pro celé rožmberské dominium, ale lišilo se dle konkrétního panství.

⁷⁷ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, Vejtah, fol. 1r.

Za tímto úvodem se skrývá 12 folií, na nichž jsou zachyceny všechny příjmy a výdaje panských mlýnů pro třeboňské, borovanské, novohradské a libějovické panství. Po 12 letech od prvního soupisu mlýnů se tak můžeme dočíst, kolik se platilo za jeden strych pšenice, žita, ječmene či ovsa, kolik stálo stejné množství mlýnského prachu a kolik mlynář v tomto roce semlel daných druhů obilí a jakou sumu za mletí vyinkasoval. Zrcadlově na dalším listě jsou pak k mlýnu uvedeny výdaje spojené s jeho provozem od platu pro mlynáře, přes opravy a vyhotovení nových mlýnských kamenů až po plátno na moučné pytle.⁷⁸ A v samém závěru je uvedeno, že „*A tak rovnaje příjem ze mlýnů proti vydání na týž mlejny, nachází se užitku mimo všelijaká vydání všech mlýnů na panství J. M. Páně v jednom celým roce jmenovitě 2600 kop⁷⁹ 57 grošů 4 denáry.*“ Tento výsledný čistý příjem z panských mlýnů po 12 letech od údajné neúspěšné rajonizace ukazuje, že částka, která tento rok doputovala do vrchnostenské pokladny, nebyla úplně zanedbatelná.⁸⁰ O tomto „Vejtahu 1602/1603“ však bude ještě podrobněji pojednáno dále v kapitole věnující se třeboňským účtům, neboť z hlediska jeho výpovědní hodnoty nejen pro vynesení verdiktu nad rajonizací, si rozhodně zaslouží podrobnější analýzu.

Tímto třetím sešitem se jedinečný soubor pramenů týkající se vodních mlýnů na jihočeském rožmberském dominiu uzavírá. V následující části bych se však ráda věnovala Popisu mlýnů podrobněji a pokusila se pro jednotlivá panství ukázat, do jaké míry nám rožmberští vrchnostenští úředníci umožnili nahlédnout podobu poddanského a panského mlýna na konci 16. století.

⁷⁸ Není zcela jasné, za jakým účelem tento Výtah vznikl ani proč si autor všiml pouze těchto čtyř panství. Můžeme se pouze, na základě jeho přiřazení pod signaturu Popisu mlýnů z roku 1590, domnívat, že byl pořízen v souvislosti se zamýšlenou či uskutečňovanou rajonizací. Po obsahové stránce představuje další nesmírně cenný zdroj informací o stavu a fungování panských mlýnů a především, jak bude pojednáno v samostatné kapitole, zprostředkovaně i o technických inovacích ve mlýnech.

⁷⁹ Nebude-li uvedeno jinak, pak je v celém textu používána kopa pro označení 60 grošů míšeňských.

⁸⁰ Snad nebudu porovnávat neporovnatelné, když pro lepší pochopení výše této částky uvedu, že roku 1590 byl čistý zisk z nejvýnosnějšího rožmberského dvora na třeboňském panství 2150 kop. ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 323.

2. 2 Rožmberské vodní mlýny očima autorů Popisu mlýnů z roku 1590⁸¹

Dříve než se pokusíme odpovědět na onu stěžejní otázku reálnosti provádění onoho monstrózního plánu reorganizace mlynářské výroby na rožmberském dominiu na konci 16. století, podívejme se na to, o čem nám ony dva sešity Popisu mlýnů vypráví, neboť idea rajonizace není zdaleka jedinou zprávou, kterou nám tento pramen uchoval.

Přestože byl soupis mlýnů sestavován především za účelem ekonomickým, byli si hospodářští reformátoři velice dobře vědomi přímé souvislosti technického stavu mlýna s jeho výnosností. Nová výše dávek již neměla vycházet z pouhé tradice a zvyklostí, ale měla se opírat o racionální kalkulaci množství obilí, které byl mlynář na takovém mlýně schopen semlít. A díky tomuto převratnému přístupu máme k dispozici obraz raněnovověkého jihočeského mlýna nejen jako příjmové položky ve vrchnostenské pokladně, ale také jako malého technického zázraku, jakým starý český mlýn bezpochyby byl.

Vraťme se nyní ještě jednou k Honcovu článku a shrňme si krátce, jak autor charakterizoval rožmberský mlýn ve svém „normativním díle:“ Jihočeský poddanský mlýn byl údajně malý, s nevelkou roční kapacitou. Takový mlýn pak nebyl schopen zajistit majiteli stálý zdroj příjmů, což byl i jeden z důvodů, proč se rožmberští ekonomové rozhodli tyto mlýny zlikvidovat a uložit nové dávky vejmelného obilí, čímž nejen otevřeli cestu k zvětšování panských dvorů, ale též uvolnili velké plochy úrodné půdy pro pěstování pšenice na výrobu piva.⁸² V této kapitole nahlédneme podrobněji do Popisu mlýnů z roku 1590, abychom ukázali, že rožmberské vodní mlýny na prahu novověku nelze ani zdaleka redukovat na tento „ideálně typický“ mlýn.

2. 2. 1 Třeboňské mlýny

Popis mlýnů uvádí, že roku 1590 mlelo na třeboňském panství obilí pouhých 17 poddanských mlýnů. Nejednalo se však o malé mlýny na nestálé vodě, které by sotva posloužily svému vlastnímu majiteli, ale o středně velké, zřejmě prosperující, mlýny využívající vodu přímo z řeky Lužnice či z řeky Malše.⁸³ Výjimkou byly dva opravdu malé mlýny, jejichž

⁸¹ Veškeré následující informace týkající se mlynářství, nebude-li uvedeno jinak, vychází z obou sešitů Popisu mlýnů. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, Sešit 1 a Sešit 2. Pořadí jednotlivých panství kopíruje způsob řazení zápisů v Sešitě 1, výjimku tvoří pouze panství třeboňské, které jsem s ohledem na téma diplomové práce zařadila jako první a věnovala jsem se jeho charakteristice podrobněji.

⁸² HONC, J. *Spotřeba*, s. 162-163.

⁸³ Z druhého sešitu Popisu mlýnů se dozvídáme, že mlýnská kola byla výlučně typu hřebenáč, tedy že se

poznámenání do konečného soupisu zřejmě autoři ani nepovažovali za nutné. Jednalo se o mlýn Jiříka Drvoka a Martina Bůžka. Oba stály u Hrdlořez na tzv. „*nápadné*“ vodě a sloužily výhradně pro občasnou potřebu svým majitelům.⁸⁴ Do ostatních mlýnů vozili obilí lidé z okolních vsí, obvykle se jednalo o 2 až 4 vesnice, přičemž měl takový mlýn zvládnout obsloužit, samozřejmě dle svých vlastních možností, od 40 do 70 mlečů. Skutečnou výjimkou pak byl mlýn Bartoše Lužnického, do něhož přicházeli lidé z Veselí, Mezimostí a dvou vesnic, přičemž se počítalo, že Bartoš zvládne semlít obilí pro 161 poddaných.

Ke každému mlýnu přináležel také různě velký grunt.⁸⁵ Dva nejmenší byly o velikosti 3 jiter,⁸⁶ avšak mlynář Jakub Kubíček se mohl pyšnit 90jitrovým hospodářstvím, které bylo zatíženo odvodem 20 for loučného.⁸⁷ Mlynáři platili každoročně úroky a berně, vejmelné stanovené dle mlýnských kol bylo hrazeno v naturáliích a šlo konkrétně o částku 2 strychy žita na kolo. U většiny mlýnů fungovala pila nebo stoupa,⁸⁸ žádné další provozovny ale u třeboňských mlýnů nestály.

Nejdražším mlýnem s kupní cenou 1250 kop byl již výše zmiňovaný mlýn Bartoše Lužnického. Jeho mlýn pracoval se čtyřmi koly moučnými a jednou stoupou, ze svého gruntu o 11 a čtvrt jitra dával 15 for loučného, platil více jak 3 kopy na úrocích a další 2 kopy 38 grošů roční berni. Na vyrovnání vejmelného musel poté ještě nastřádat 8 strychů žita.

Vedle poddanských mlýnů zde fungovalo též pět mlýnů panských, jmenovitě šlo o mlýny Opatovský, Zámecký, Lomnický, Záblatký a Veselský.⁸⁹ Na rozdíl od soukromých mlýnů

skutečně jednalo o kola na spodní vodu. Právě u třeboňských mlýnů, které zřejmě tradičně stály na řekách, se také setkáváme s pozůstatkem vodního regálu, neboť druhý sešit Popisu u některých mlýnů uvádí i délku řeky, kterou měl mlynář zřejmě nejen obhospodařovat, ale vyplácet z ní i příslušnou dávku.

⁸⁴ Šlo tedy o mlýny na nestálé vodě, které byly závislé na přízni počasí. Jak by se dalo očekávat, měly pouze jedno jediné koreční kolo a neodváděly žádný typ peněžitých ani naturálních dávek. Drvokův mlýn navíc přináležel ke dvoru, s podobnými případy mlýnů ve vrchnostenských dvorech se setkáme ještě na krumlovském panství, i tyto malé krumlovské mlýny nebyly zdrojem žádných vrchnostenských platů.

⁸⁵ Poněkud sdílnější autoři druhého sešitu Popisu uvádí kromě zemědělské půdy i další nemovitě statky, které mlynář vlastnil. Na třeboňském panství na tom byl nejlépe Jakub Kubíček, který kromě svého rozlehlého gruntu mohl ještě obchodovat se dřevem ze svého „*nevelkého hájku*“ a lovit ryby ve svých dvou „*nevelkých rybníčcích*.“ Tamtéž, Sešit 2, fol. 3r.

⁸⁶ Jitro jako plošná míra odpovídalo podle Václava Hájka z Libočan (1541) ploše o přibližné velikosti 3085 m². HLAVÁČEK, I. – KAŠPAR, J. – NOVÝ, R. *Vademecum pomocných věd historických*. 3. vyd. Jinočany : Nakladatelství H+H, 2002, s. 171.

⁸⁷ Loučné byla naturální daň odváděná vrchnosti z luk a to v podobě nasušeného sena. Až do 18. století se měřila právě na fůry (vozy) sena. Přičemž platilo, že z jednoho jitra (či provazce) měla být jedna fůra sena. Avšak exitoval rozdíl mezi fůrou panskou a selskou, selská se totiž počítala zhruba jako polovina panské. ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce*. b. p. v. Praha : Československá akademie zemědělská, 1930, s. 185-186.

⁸⁸ Pouze tři mlýny mleli výhradně jenom mouku, ve čtyřech případech pak mlynář obsluhoval kromě obvyklejší stoupy i pilu.

⁸⁹ Z pochopitelných důvodů nejsou panské mlýny označovány jmény majitele, ale místem, kde se takový mlýn nachází. Jen pro upřesnění, proslulý Opatovický mlýn stál u města Třeboně.

nebyl ani k jednomu z nich zapsán grunt, od mlynáře se pak též nevyžadovalo žádné loučné. U každého mlýna pracovaly alespoň dvě stoupy, avšak kromě Opatovického mlýna, kde se každoročně nařezalo ještě přes 7000 prken, zpracovávaly všechny zbývající mlýny pouze obilí. Zatímco poddanský mlynář vyplácel každoročně značné částky v podobě úroku a berně, mlynář na panském mlýně byl těchto plateb sice ušetřen, avšak o to více musel vyplácet v dávkách naturálních.⁹⁰

Právě Opatovický mlýn byl bezpochyby jedním z největších mlýnů, které kdy fungovaly nejen na rožmberských statcích, ale zřejmě i v celých Čechách.⁹¹ Se svými 15 moučnými koly, 2 stoupami a 2 pilami byl vskutku nepřehlédnutelnou dominantou třeboňského předměstí. Rožmberští ekonomové předpokládali, že 419 poddaných z města Třeboně a ze 17 okolních vesnic do mlýna každoročně přiveze minimálně 10 strychů obilí, z něhož do vrchnostenské pokladny poputuje 392 strychů vejmelného. Zároveň hospodářství takového rozsahu mělo zvládnout každoročně vykrmit pro panskou kuchyni na 60 vepřů!⁹² Není tedy divu, že i předpokládaný čistý roční výnos z tohoto mlýna měl dosahovat neuvěřitelných 1000 kop grošů.

I druhý největší mlýn na třeboňském panství, který stával v Záblatí, využíval vodní síly k pohonu 14 kol a dva nejmenší mlýny, na třeboňském zámku a v Lomnici, pracovaly s 5 koly. Přesto ale celkový čistý příjem, který byl ze mlýnů očekáván, měl činit „pouhých“ 1840 kop.⁹³ Navíc to, do jaké míry byly představy o výnosech z třeboňských mlýnů předdimenzovány, může ukázat i reálná situace, kterou dosvědčuje „Vejtah“ výdajů a příjmů za rok 1602/1603, v němž jsou konečné částky zhruba poloviční.⁹⁴

2. 2. 2 Drslavské mlýny

Na drslavském panství, které na konci 16. století patřilo Rožmberkům jen poměrně krátkou

⁹⁰ Bylo-li hlavním záměrem Rožmberků získat potřebné množství pšenice pro své pivovary, je zcela pochopitelné, že se soustředili především na rozšiřování mlýnů panských, ze kterých přicházel majoritní podíl obilnin do obroční pokladny. Tyto dávky navíc nebyly, podobně jako u mlýnů poddanských, stanoveny paušálně, ale jednalo se o poměrnou část ze skutečně semletého obilí.

⁹¹ Údajně největším mlýnem v Čechách byl také jeden z rožmberských mlýnů, avšak v Roudnici nad Labem, který měl 15 moučných kol a 6 kol stupních. ŠTĚPÁN, L. – KRIVANOVÁ, M. *Dílo a život*, s. 159.

⁹² Vepři se podle autorů Popisu mlýnů vykrmovali ve třech termínech, a to od sv. Bartoloměje do sv. Havla, od sv. Havla do hromnic a od hromnic do sv. Ducha.

⁹³ Zvolila jsem přívlastek „pouhých“ a to z toho důvodu, že ze stejného počtu panských mlýnů na Novohradsku a Krumlovsku, kde byly mlýny, co do počtu vodních kol, mnohem skromnější, byl předpokládaný zisk více jak 2000 kop.

⁹⁴ Lze ovšem vycházet pouze z údajů pro Opatovický, Záblatský a Veselský mlýn. Konkrétní výnos pro mlýn Opatovický je pouhých 488 kop, Záblatský mlýn, ze kterého se měla rožmberská pokladna obohatit o 320 kop, nakonec po odečtení všech nákladů vynesl v roce 1603 pouhých 100 kop.

dobu, se mlelo obilí téměř výlučně ve mlýnech poddanských, kterých tu sice pracovalo celkem 19, avšak šlo spíše o menší mlýny s jedním, výjimečně se třemi, koly, dokonce i jediný panský mlýn měl též pouze tři vodní kola. Místní mlynáři využívali jako zdroj vodní síly potoční vodu, která však stačila na pohon nejen kol korečnic, ale i hřebenáčů. V šesti mlýnech se navíc kromě mouky řezalo i dřevo na pilách, stoupy bychom však na Drslavsku hledali marně.

Překvapivě nízký byl úrok i berně, byť je platili skutečně všichni mlynáři, šlo o zanedbatelnou sumu pár desítek grošů ročně, jen u čtyřech mlýnů obě finanční dávky překročily jednu kopu. Naopak tu ale můžeme pozorovat jasný trend preference dávek naturálních, který dosvědčují drobné poznámky ve druhém sešitě, podle nichž byla nově dohodnuta značně vysoká dávka vejmelného žita, které mělo ročně ze všech 19 poddanských mlýnů vynést více jak 150 strychů žita, což bylo téměř dvojnásobně více, než bylo vyžadováno od mnohem větších mlýnů třeboňských.⁹⁵

Poněkud výlučné postavení měl mlýn Husinecký, který provozovala obec. K mlýnu nepřináleželo žádné další hospodářství ani jiný další provoz, neplatilo se z něj loučné, úroky ani berně, avšak jeho tři vodní kola musela mít dostatek síly na semletí zdaleka největšího množství obilí, neboť obec za něj Rožmberkům přislíbila odvádět ročně 20 strychů žita, což bylo zdaleka nejvíce ze všech 271 poddanských mlýnů na celém dominiu!⁹⁶

Přestože na drslavském panství patřil vrchnosti jen jediný mlýn, nehodlali autoři Popisu ani v nejmenším slevit ze svých představ o výnosnosti takového mlýnského hospodářství a připsali Jankovskému mlýnu⁹⁷ až poněkud zázračné schopnosti. Zatížení takového mlýna, které Jaroslav Honc ve své studii vyčíslil jako poměr přidělených mlečů ku počtu kol, bylo vsutku úctyhodné, neboť o služby jeho tří skromných hřebenáčů se měli prát osedlí z 18 okolních vesnic!⁹⁸ Místní mleči navíc neměli být žádní troškaři a ročně měl každý přispěchat s nákladem 20 strychů žita, což by v součtu znamenalo, že mlýnskými kameny

⁹⁵ Zdá se však, že naturální platy byly pro mlynáře přijatelnější a raději dobrovolně svolili na nové vyšší odvody žita, než aby museli zaplatit o nějaký ten groš více na úrocích. Druhý sešit Popisu totiž pro drslavské mlýny zmiňuje i sídla, ze kterých mleči donášeli své obilí do určitého mlýna. U této drobné poznámky pak bylo ještě lakonicky poznamenáno, že „z toho se uvolil dáti Jeho Milostí Pánu“ tolik a tolik strychů žita. Několik takových přípisů je dokonce později přeškrtnuto a přepsáno na menší hodnotu, tudíž si možná někteří mlynáři svou štedrost vůči vrchnosti později rozmysleli a usmlouvali onu „krutou“ dávku o pár strychů nižší.

⁹⁶ Jen pro orientaci uvádím, že vejmelné se platilo jen na některých panstvích a celková roční odvedená dávka byla od dvou do osmi strychů z jednoho mlýna.

⁹⁷ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 1, fol. 3r.

⁹⁸ Jen pro srovnání, podobně vysoký počet přidělených lokalit měl pouze obří Opatovický mlýn v Třeboni.

mělo každý rok projít přes 3900 strychů žita, z nichž by si rožmberská pokladna odebrala 1245 strychů jako měřičné. Z tak obrovského množství obilí pak pochopitelně muselo ve mlýně zbyť značné množství odpadu, který posloužil jako krmení pro tradiční mlýnské vepře, na pět z nich pak třikrát ročně čekala rožmberská kuchyně.⁹⁹

2. 2. 3 Helfenburské mlýny

Břehy řeky Blanice a Zlatého potoka lemovalo 15 poddanských mlýnů a pouze jediný, Urbanův mlýn, stával pod hrází rybníka u vesničky Blanice. Všichni mlynáři na těchto mlýnech hospodařili na menších gruntech a kromě loučného platili všichni bez výjimky i oba typy peněžitých dávek a od každého vodního kola navíc 3 strychy vejmelného. Kromě těchto obvyklých dávek však někteří mlynáři ještě odváděli povinné desátky v podobě několika slepic a desátečního ovsa.¹⁰⁰ Říční a potoční voda roztáčela obvykle jeden až tři korečníky či hřebenáče a v několika mlýnech se i drtilo obilí na stoupách, přičemž pět mlýnů mělo dokonce samostatné stupní kolo, jehož pohyb poháněl jednu až čtyři stoupy.¹⁰¹ Z doplňkových provozů se tu setkáváme pouze se čtyřmi pilami.

Největším mlýnem na panství byl již výše vzpomínaný Urbanův mlýn s odhadní cenou přes 1000 kop grošů, což bylo jistě dáno i poměrně velkým 40jitrovým pozemkem. Mlýn měl tři kola moučná a jedno stupní, které bylo propojeno se 2 stoupami. Platil 10 for loučného, 9 strychů vejmelného, necelé dvě kopy úroku a nejvyšší berni na celém helfenburském panství o výši 9 kop grošů. Aby toho nebylo málo, musel poplatit i desátky a to v netradiční formě 1 strychu žita a půl strychu ovsa.¹⁰²

Poněkud zajímavý je osud mlynáře Václava Plevky. Jeho mlýn se nacházel na řece Blanici nedaleko jediného mlýna panského a dle sestavovatele konceptu Popisu byl mimo provoz, neboť údajně vyhořel. V ústřední rožmberské kanceláři se však s takovým verdiktem

⁹⁹ Nároky úředníků, kteří vypočítali ideální zisky po úspěšné rajonizaci, byly nenaplnitelné i v případě mnoha jiných, podstatně větších mlýnů, přesto je však u tohoto mlýna nepoměr jeho kapacity a očekávaných výnosů zarážející. Jediné vysvětlení, které by se mohlo nabízet je, že šlo původně o mlýn poddanský, který Rožmberkové nedlouho před vznikem soupisu zakoupili a měli v úmyslu jej přestavět dle vzoru ostatních mlýnských provozů, které měli ve své režii. Tuto domněnku by podporovalo i označení mlýna Jankovský, odkazující zřejmě k původním majitelům a dokládající tak poddanský původ.

¹⁰⁰ Informace o těchto platech se objevuje pouze v prvním sešitě Popisu, v konceptu se s nimi nesetkáme. Velikost těchto desátků se pohybovala od jednoho čtvrtce až po 6 strychů ovsa a od čtvrtky (!) do 4 slepic. Asi nejvíce byl touto dávkou postižen mlynář Matěj pod Strunkovici na řece Blanici, který byl povinován 6 strychy ovsa a 11,5 slepicemi. Tamtéž, Sešit 1, fol. 8v. Nabízí se otázka, jak v praxi probíhalo odvádění oněch necelých slepic. Snad v tomto případě může jít o příklad reluce desátků.

¹⁰¹ S touto zajímavou informací o samostatných stupních kolech se setkáme pouze na Helfenburgu a to jen díky druhému sešitu. První sešit tato kola vůbec neregistruje, snad proto že se z nich na rozdíl od kol moučných neodvádělo vejmelné.

¹⁰² Tamtéž, fol. 10v.

nespokojili a Plevkův mlýn zapsali bez jakékoliv poznámky jako fungující mlýn se dvěma koly, 10jitrovým gruntem a povinností platit všechny obvyklé peněžité i naturální dávky jako ostatní poddanské mlýny.

Vůbec nejmenší mlýny na helfenburském panství, které se ani nedostaly do čistopisu v prvním sešitě, pak patřily mlynáři Václavovi a Adamu Blahovci. Oba měly pouze jediné koreční kolo, které se rozeběhlo jen párkrát do roka, když byl zrovna dostatek vody. Tento handicap již úředníci uznali za dostatečný a nevyžadovali tak po nich žádné platy.¹⁰³

Stejně jako na drslavském panství i zde vlastnila vrchnost pouze jeden mlýn, kterému se velmi jednoduše říkalo Jeho Milosti páně. Víme o něm jen tolik, že se nacházel na řece Blanici pod mlýnem Říhy Lišky a že do něj chodívalo více jak 100 osedlých ze 14 vesnic, což vzhledem k počtu tří vodních kol a dvou stoup není zrovna malé číslo, avšak Rožmberkové si v případě tohoto mlýna vystačili pouze s 228 strychy měřičného. O to více si ale musel dát mlynář záležet na vykrmení vepřů, těch měl totiž ročně pro pány přichystat celkem 18.¹⁰⁴

Z hlediska připravovaného rajonizačního plánu se tu setkáváme ještě s jednou zajímavou poznámkou. V prvním sešitě soupisu mlýnů je na konci výčtu helfenburských mlýnů přiložen seznam 22 vesnic s 224 osedlými, kteří „*pro dalekost do mlejnu Jeho Milosti Páně nésti nemohou, ročně z gruntů po jednom věrteli prachatickém za měřičné jeho Milosti Pánu vydávati mají aby mohli tu kde se jim líbiti bude vésti.*“¹⁰⁵ Můžeme jen spekulovat o tom, jakou radost asi z této nové dávky tito mleči mohli mít, nejenže se se svým obilím museli trmáčet dále než ostatní, protože v blízkém okolí se žádný mlýn nenacházel, ale ještě za to nově měli své vrchnosti platit. Bylo však počítáno s tím, že tento poplatek přinese ročně dalších 56 strychů žita, což sice nebyla příliš horentní částka, ale mohla alespoň částečně vykompenzovat ušlé zisky z chybějících vrchnostenských mlýnů, aniž by bylo nutné rychle investovat do jejich výstavby.

2. 2. 4 Libějovické mlýny

Na nejúrodnějším rožmberském panství byl evidován vůbec nejmenší počet mlýnů v rámci jednotlivých jihočeských panství. Na řece Blanici tu totiž pracovaly pouhé dva mlýny poddanské a na Bezdrevském potoce pak jeden mlýn panský. Mlýn Kroupovský, na kterém

¹⁰³ U mlýna Václava mlynáře je doslova uvedeno, že „*žádný platy z něj nevychází, neb je na nápadný vodě a jen jednou v roce mele.*“ Tamtéž, Sešit 2, fol. 37r.

¹⁰⁴ Tamtéž, Sešit 1, fol. 9v.

¹⁰⁵ Tamtéž, fol. 17v.

tou dobou mlynařil Kristl Forka, měl pouze 2 moučná kola a spolu s jen o málo větším mlýnem Kohoutovským poskytoval své služby 45 mlečům ze 4 okolních vesnic.¹⁰⁶ U Kohoutovského mlýna byla v provozu ještě pila, avšak podobně jako na sousedním Helfenburském panství tu chyběly poddanské stoupy. Ačkoliv by se dalo očekávat, že obyvatelé z rožmberské „obilní továrny“ přivezou do mlýna každý rok zdaleka nejvíce obilnin, bylo jedno poddanské mlýnské kolo zatíženo pouze 2 strychy vejmelného žita.

Ani jediný panský mlýn však nebyl žádným gigantickým producentem obilních produktů. Nacházel se na opačném konci panství ve vsi Sedlec a jeho čtyři nedávno nově usazená moučná kola a čtyři stoupy měly posloužit více jak stovce obyvatel z 10 vsí.¹⁰⁷ Vrchnostenští úředníci navíc propočítali, že jedna libějovická poddanská domácnost ročně napeče chléb ze 40 strychů žita,¹⁰⁸ a tudíž by měřičné z 5080 strychů zpracovaných obilnin činilo více jak 300 strychů. Mlýn navíc ještě ročně vyprodukoval dostatek odpadu na výkrm 18 vepřů.

2. 2. 5 Netolické mlýny¹⁰⁹

Na sousedním netolickém panství byla situace co do počtu mlýnů poněkud příznivější. Autoři soupisu si zapsali 8 malých potočních mlýnů poddanských, dva městské a tři středně velké mlýny panské. Pouze u Lhenického mlýna, který vlastnila obec, a mlýna Šnejdlových u Netolic se točila dvě mlýnská kola, jinak tu břehy tří místních potoků lemovaly drobné jednokolové mlýny, jejichž nízká odhadní cena by napovídala, že šlo o skromná dřevěná stavení, která mnohdy sotva pokryla potřeby jediného majitele.¹¹⁰

Stoupy tu byly tradičně v provozu pouze u panských mlýnů, avšak s pilami, hamry ani volejnicemi se zde nesetkáme vůbec. Dva vrchnostenské stály u Netolic, Hýsků mlýn pak pod hrází rybníka Dehtáře. Největší Netolický mlýn u rybníka Mnich pracoval se 6 vodními koly a obilí se v něm drtilo na 6 stoupách. Předpokládalo se, že místní mlynář ročně vymele

¹⁰⁶ Jmenovitě šlo o 12 osedlých z Truskovic, 7 osedlých z Křepic, 21 mlečů z Chelčic a ze Skal pak ještě dalších pět. Tamtéž, fol. 14r.

¹⁰⁷ Na tomto místě je zřejmě vhodné vynechat adjektivum „okolních“ vsí, neboť velmi řídká mlýnská síť na tomto panství a nepříliš rovnoměrné rozmístění mlýnů nutilo poddané, aby své obilí dováželi mnohdy do značně vzdáleného mlýna. Například 12 mlečů z Hvožd'an se se svým nákladem muselo trmáčet téměř 15 km.

¹⁰⁸ Jen pro představu uvádím, že 40 strychů obilovin váží přibližně více jak 2,5 tuny! Na jiných rožmberských panstvích byla tato průměrná dávka od osedlého často mnohem nižší, například u Opatovického mlýna se počítalo s ročním přísunem pouhých 10 strychů na zákazníka. Tamtéž, fol. 24v.

¹⁰⁹ Netolické i předcházející Libějovické panství chybí v druhém sešitě Popisu, tudíž máme k dispozici jen minimum základních informací, které zajímaly centrální správu panství při dokončování čistopisu v prvním sešitě. Není zcela jasné, z jakého důvodu se do podkladů k Popisu právě tato dvě panství nedostala.

¹¹⁰ O nejvyšší počet mlečů se musel postarat Šnejdlův a Špičkův mlýn, a to o 24 osedlých z Dolních Chrást'an a Lužice. Více však asi situaci vystihuje poznámka u Janečkova mlýna: „*k tomu mlejnu není obrácen žádněj nežli ten pan dvořák.*“ Tamtéž, fol. 19r.

459 strychů měřičného a do čistého ročního zisku 420 kop grošů byla započtena i dodávka 24 vepřů.¹¹¹

2. 2. 6 Strážské mlýny

Podoba strážských poddanských mlýnů doslova vybízí k zobecnění, neb technické provedení všech deseti mlýnů bylo téměř totožné. Všechny se nacházely na řece Nežárce, měly dvě vodní kola hřebenáče, mlely výhradně pro svou vlastní potřebu a za to odváděly vrchnosti 2 strychy a jednoho vepře ročně. Kromě Jelínkova mlýna¹¹² se v nich také nacházely stoupy, vždy jen jediná u daného mlýna. Každý mlynář obhospodařoval i středně velký grunt, platil loučné, berně i úroky. Z popisu ideálního mlýna poněkud vybočuje mlýn Jana Nemastila, Jakuba Hlinského a Bartoše Šimana, kteří navíc provozovali pilu. Podobně jako na třeboňském panství se tu také ještě udržel plat z řeky, tuto dávku ale platil pouze Bartoš Šiman a Bartoš Bůžek.¹¹³

Vrchnost zde vlastnila jen jeden jediný mlýn, který bychom našli na řece Nežárce přímo ve Stráži nad Nežárkou. Jeho čtyři moučná kola, čtyři stoupy a jedna pila měly pokrýt potřeby 233 osedlých z 10 okolních vsí, měst a městeček, ročně se tu měla namlít mouka z 5825 strychů obilí, což odpovídalo výnosu 364 strychů vejmelného a mlýnský prach měl postačit k výkrmu 18 vepřů.¹¹⁴

2. 2. 7 Borovanské mlýny

Borovany byly dalším z řady malých rožmberských panství, kde vodní sílu využívalo pouze pět poddanských a jeden panský mlýn. Mlýnská stavení vyrostla na březích Stropnice a za výsadu pohánět své hřebenáče a korečníky říční vodou platili někteří mlynáři¹¹⁵ pár desítek grošů. Vejmelné bylo stanoveno na obvyklé 2 strychy z kola, berně a úroky byly zanedbatelné, avšak mlynář na Šteflově mlýně musel do borovanského kláštera zavést jednou

¹¹¹ Tamtéž.

¹¹² Zde ve Stráži to byl jakýsi mlynář Matěj Jelínek, na sousedním třeboňském panství pak byl další z Jelínků, tentokrát Jan, jehož mlýn se nacházel ve Veselí. Shodná příjmení jistě nejsou náhodná a je tu vysoká pravděpodobnost, že mezi oběma mlynáři byl určitý příbuzenský stav. Tamtéž, fol. 27r. Díky poddanskému soupisu z roku 1586 se totiž mimo jiné dozvídáme, že mlynář Jiřík Voneš na jednom ze Strážských mlýnů byl tchánem jiného Jana Jelínka z Mezimostí, který však roku 1590 zřejmě nadržel žádný mlýn, neboť Popis nám o jeho existenci žádnou zprávu nepodává. SOA Třeboň, fond Velkostatek Třeboň (dále jen VS Třeboň), Soupis poddaných 1586, sig. IB 5AU 1, fol. 51v.

¹¹³ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 2, fol. 8r a 8v.

¹¹⁴ Tamtéž, Sešit 1, fol. 27v.

¹¹⁵ Šlo o mlynáře na Štrublově a Beranově mlýně. Rynšův mlýn byl naopak zatížen dokonce částkou 1 kopy. S takto v groších vyčísleným platem z řeky se setkáme právě a pouze u těchto tří borovanských mlýnů. Tamtéž, fol. 30v a 31r.

ročně ještě 3 pinty ovsa a stejné množství žita.¹¹⁶

Necelé 2 km jihozápadně od Borovan se nacházel panský mlýn o čtyřech vodních kolech a třech stoupách, do něhož přicházelo pouhých 76 mleců z nedalekých 6 vesnic.¹¹⁷ Z nepříliš rozsáhlého rajónu tak nemohlo vzejít ani nijak zvlášť závratné měřičné, a tak se tu vrchnost musela spokojit s pouhými 142 strychy, byť se na jednoho osedlého počítalo s poměrně vysokým přidělem 30 strychů žita. Nízký obilní výnos si tu ale Rožmberkové přeci jen trochu vykompenzovali chovem vepřů, protože očekávaný přísun pěti vepřů třikrát do roka již odpovídal běžnému panskému mlýnu.

2. 2. 8 Novohradské mlýny

Situace na rožmberském panství Nové Hrady, kde měla rajonizace mlýnů z iniciativy novohradského hejtmána Vincence Holcšparera proběhnout nejdříve a v plném rozsahu, byla velice rozmanitá. Oproti pouhým pěti panským mlýnům zde stálo 68 mlýnů „lidských“, jejichž vodní kola poháněla potoční voda a přináleželo k nim menší hospodářství.¹¹⁸ Novohradské mlýny měly nejčastěji 2 moučná kola, pouze ve 4 mlýnech obsluhovali mlynáři také stoupy. Nejběžnější provozovnou u tamějších mlýnů byla pila, pouze u dvou pracovala také valcha a jeden jediný mlynář vlastnil hamr.

Lze tedy říci, že na novohradském panství pracoval sice vysoký počet mlýnů, avšak například na rozdíl od mlýnů třeboňských šlo spíše o malé mlýny sloužící mlynáři k vlastní obživě a menšímu výdělku. Pro vrchnost tyto mlýny nepředstavovaly žádný výrazný příjem. Téměř všichni mlynáři sice každoročně vypláceli tradiční berně a úroky, nikoli však vejmelné. Pouze necelé dvě desítky dále odváděly zanedbatelné naturální dávky v podobě ovsa, žita, máku či několika slepic.¹¹⁹ Valentův mlýn na Půhorském potoce byl kromě těchto povinností zatížen

¹¹⁶ Šlo spíše o symbolickou dávku, protože jedna pinta odpovídala přibližně 1,5 kg obilí. Tamtéž, fol. 30r.

¹¹⁷ Jmenovitě šlo o městečko Borovany s 57 mleců, ves Hlubokou se 14 mleců a ves Třebeč se 6 osedlými, dále pak z Trocnova měli přicházet jen 2 mleců a z Čerejova a Dvorce k mlýnu přináleželo pouze po jednom osedlém. Tamtéž, fol. 30v.

¹¹⁸ Menším hospodářstvím je myšlen grunt o velikosti 3 jiter, který náležel k 17 mlýnům, 13 mlýnů mělo pouze 2jitrové hospodářství, ke 2 mlýnům náležela půda o velikosti 1 jitra a 7 mlýnů nemělo grunt žádný. Naopak pouze jediný mlýn odváděl loučné z 15 jiter, druhý největší mlýn se pak mohl pochlubit 12 jitry, a třetí největší mlýn měl 8jitrový grunt.

¹¹⁹ V případě těchto naturálních dávek se jedná o tzv. věcný desátek, byť tato skutečnost zde v některých případech není výslovně uvedena. Nabízí se však otázka, zda byly tyto poplatky opravdu odváděny konkrétní farnosti. Přiklání se k možnosti, že právě u mlýnů, kde jsou tyto poplatky exaktně vyčísleny bez uvedení poznámky o tom, k jaké farnosti se má poplatek odvést (jak je tomu v jiných případech, viz dále na panství Rožmberk), šlo spíše o tradiční desátky, které již místo farníkovi putovaly do vrchnostenské pokladny. Této praxi se podrobně pro třeboňské panství věnoval PUMPR, P. *Beneficia*, s. 204-220.

ještě 5 dny roboty¹²⁰ a mlynář Beneš z Kaplice dával 24 grošů do kláštera.¹²¹

Mezi poddanskými mlýny vynikal, alespoň co se kupní ceny týče, mlýn Vincence Holcšparera, ležící na potoce nedaleko Stropnice.¹²² Měl sice pouze 2 moučná kola, ale hned 4 stoupy, jednu pilu a vůbec největší grunt o velikosti 15 jiter, k němuž bylo stanoveno 10 for loučného. Celé Holcšparerovo hospodářství bylo odhadováno na částku 1000 kop!¹²³ Samotný roční úrok činil necelé 2 kopy a berně 8 kop a 44 grošů.

Ani panské mlýny¹²⁴ nebyly se svými třemi moučnými koly kdejakými velkovýrobci mouky. Jedinou výjimkou byl v tomto ohledu Benešovský mlýn s 5 koly, 3 stoupami a jednou pilou. Podobně jako u mlýnů poddanských i panští mlynáři se kromě obilí soustředili také na zpracování dřeva. Jedna pila měla ročně seřezat mezi 500 až 600 kmeny a za zhotovená „prkna bez krajin“ utržit 200, případně 240 kop.¹²⁵ Pouze ke Kaplickému mlýnu přináležela místo pily valcha.

Panské mlýny v Nových Hradech též vykrmovaly vepře, avšak vrchnost se musela spokojit pouze s 15 až 18 kusy ročně. Svachovský a Svinenský mlynář měl k dispozici také menší grunt, z něhož odváděl loučné. Neobvykle vysoké bylo měřičné, které se od přidělených mlečů inkasovalo,¹²⁶ nepochybně však odpovídalo rozsáhlým oblastem, ze kterých se do mlýna obilí sváželo.¹²⁷

¹²⁰ I zde by se mohlo jednat o pozůstatek robotních povinností pro danou farnost či klášterní instituci. Tamtéž, s. 204.

¹²¹ V zápise přímo stojí, že odváděl „pannám do kláštera 24 grošů.“ Zřejmě se jednalo o krumlovský „Doppelkloster“ minoritů a klarisek, fungující v Krumlově od poloviny 14. století. Formulace „pannám do kláštera“ by však mohla připomínat i jinou instituci a to dům terciářek u kláštera minoritů založený Annou Rožmberskou, avšak tento dům byl údajně krátce po založení, do počátku 15. století, přenesen do pražské Konviktské ulice, jak uvádí ŠIMŮNEK, R. *Rožmberské kláštery a nekropole*, s. 234-239.

¹²² Osobnost Vincence Holcšparera a osud jeho mlýna zaujaly i Jaroslava Honce: „(Holcšparer) se chopil akce rušení poddanských mlýnů jako vítané příležitosti k důkazu o svých schopnostech (...) skromně přitom pomlčel o svém velkém mlýně, který díky své vynalézavosti uchránil před zrušením.“ HONC, J. *Spotřeba*, s. 148 a 155. Naopak Václav Březan, ačkoli k rušení poddanských mlýnů jinak velmi kritický, vypráví o novohradském hejtmanovi jako o velmi schopném hospodáři. PÁNEK, J. *Václav Březan Životopisy*, s. 360 a 505.

¹²³ Nabízí se však smělá domněnka, zda-li si vlivný hejtman svůj vlastní mlýn pro případný prodej schválně nenadhodnotil. Jak totiž ukazuje „Vejtah 1602/1603,“ v roce 1602 již tento mlýn patřil Rožmberkům.

¹²⁴ Jmenovitě byly k roku 1590 zaznamenány na panství Nové Hrady tyto panské mlýny: Nýdrťalský, Svinenský, Benešovský, Kaplický a Svachovský.

¹²⁵ Rožmberští reformátoři počítali, že z jediného kmene se dá vyprodukovat 1800 prken, přičemž jedno prkno se prodávalo za 3 groše. U Nýdrťalského a Benešovského mlýna se počítalo s větší výrobní kapacitou o 600 kmenech ročně, zatímco Svinenský a Svachovský mlýn měly zpracovat o 100 kmenů za rok méně.

¹²⁶ Největší Benešovský mlýn měl vynášet na měřičném celých 689 strychů, u nejmenšího Svachovského mlýna se počítalo s 302 strychy. V porovnání s třeboňským panstvím je tato dávka značná, neboť jen proslulý Opatovický mlýn odváděl „pouze“ 392 strychů.

¹²⁷ Počet vesnic se pohyboval od 15 do 24 a v nich mělo žít přibližně 240 až 550 osedlých. V Třeboni byl počet takto zrajonizovaných vesnic od 1 do 18 a suma přidělených mlečů jen výjimečně přesáhla 200.

2. 2. 9 Rožmberské mlýny

Mlynářství na jedné z nejstarších rožmberských rodových jihočeských domén prezentoval poměrně vysoký počet malých poddanských mlýnů, v držení vrchnosti pak byly tři středně velké mlýny v Rožmberku¹²⁸ a ve Dvořišti. Téměř všechny poddanské mlýny byly odkázány pouze na vodu z místní bohaté potoční sítě, čemuž odpovídala i typologie jejich vodních kol, kde v drtivé většině případů, u pouhých šesti se otáčely hřebenáče, šlo o korečníky. Jediný větší mlýn patřil rožmberskému mlynáři Vilímu Školovi, do lopatek jeho čtyř hřebenáčů se opírala voda přímo z řeky Vltavy a mimo jedné stoupy pracovala u mlýna také pila.¹²⁹

Kromě mletí mouky se většina mlynářů mohla věnovat alespoň k mlýnu příslušejícímu hospodářství, avšak oněch pár jiter sotva mohlo vystačit na poplacení loučného.¹³⁰ Naopak častý zdroj financí pro rožmberské mlynáře představovalo zpracování dřeva, neboť zde bylo evidováno celkem 11 poddanských pil.

Běžné peněžité dávky byly ale poměrně nízké a platy z pěti mlýnů Rožmberkové postoupili k záduší rožmberského a frymburského kostela.¹³¹ Snad právě mizivé výnosy i nevelká kapacita poddanských mlýnů přivedly rožmberské zastánce rajonizace k myšlence, že bude lépe rezignovat na přerozdělení mleců do těchto malých, po celém panství roztroušených mlýnů a poslat je raději všechny do svých vlastních mlýnů.¹³²

A tak se necelá tisícovka poddaných z 62 rožmberských sídel musela vydat do jednoho ze tří vrchnostenských mlýnů. Více jak polovina směřovala do Rožmberka, kde měla vrchnost hned dva mlýny. Větší přináležel k rožmberskému zámku, měl čtyři moučná kola a čtyři stoupy. U menšího se třemi koly fungovala pila¹³³ a valcha. Nejmenší panský mlýn se nacházel u Dvořiště na řece Malší a jeho 2 stoupy a jedna pila¹³⁴ sloužily 352 mlecům ze 13 blízkých vsí. U dvořišťského mlýna navíc ležela zahrada, kterou chtěli Rožmberkové využít pro zkvalitnění

¹²⁸ Oba panské mlýny v Rožmberku byly vystavěny v těsné blízkosti po obou stranách jezu v roce 1559, jak o této události píše Václav Březan. Stavitelem byl jakýsi Jiřík od Tábora. PÁNEK, J. *Václav Březan Životopisy*, s. 167.

¹²⁹ Tamtéž, fol. 51v.

¹³⁰ Byť by požadované loučné mělo odpovídat velikosti takového hospodářství, bylo běžné, že se na rožmberském panství požadovalo i 10 kop loučného z 2jitrového gruntu a mlynář Kliment ze svého mlýna na Černém potoce měl dokonce platit 2 fory loučného, ačkoliv dle soupisu žádnou nemovitost, kromě svého mlýna v hodnotě 150 kop, nedoržel. Tamtéž, Sešit 2, fol. 22v.

¹³¹ Konkrétně šlo o mlýny mlynáře Belffla, Partla, Pankráce Moczla a Jiříka. V soupise je uvedena pouze výše odváděné berně, úrok pak náležel knězi ve zmíněných kostelích. Tamtéž, fol. 49v, 50r, 50v a 51r.

¹³² Tamtéž, fol. 51v.

¹³³ Předpokládáný roční výnos z pily byl 200 kop, což odpovídalo 500 kmenům, z nichž se nařezalo 4000 prken prodávaných po 3 groších. Tamtéž, fol. 52r.

¹³⁴ U pily na Dvořišťském mlýně se očekával stejný výnos jako u mlýna Rožmberského, tedy 200 kop z 500 kmenů. Tamtéž, fol. 53r.

svého hospodářství a chystali se tu zbudovat chmelnici.¹³⁵

2. 2. 10 Krumlovské mlýny

Vůbec nejvyšší počet mlýnů ze všech rožmberských panství registruje Popis mlýnů k roku 1590 na panství Krumlov. Autoři tohoto soupisu si poznamenali celkem 89 poddanských mlýnů. Celá tato rozlehlá oblast byla rozčleněna na 16 rychtářství,¹³⁶ z nichž největší (co do počtu mlýnů) bylo rychtářství Planské, kde krajinu lemovalo celkem 10 poddanských mlýnů využívajících vodu říční i potoční¹³⁷. V této oblasti měly mlýny nejčastěji 1 nebo 2 kola, u čtyřech mlýnů pracovala pila, jen u 2 mlýnů je zapsána také 1 stoupa. S výjimkou jediného mlýna přináležel k mlýnskému hospodářství také grunt a povinnost odvodu loučného. Pravidelné platy vrchnosti byly organizovány stejným způsobem a ve stejné podobě jako na jiných panstvích, včetně vejmelného, a navíc ještě některé mlýny byly povinovány platbou desátků ve formě různých druhů obilí a několika slepic.

Počty mlýnů v jednotlivých rychtářstvích se značně odlišovaly. Ve správě Vltavského a Schwarzbachského rychtářství byl například uveden pouze jeden jediný mlýn.¹³⁸ V 11 rychtářstvích došlo k zrajonizování vesnic k poddanským mlýnům, kterým byla vypočtena i konkrétní míra vejmelného.¹³⁹ Pouze několik mlýnů v pěti rychtářstvích platilo kromě berní, úroků a vejmelného též naturální dávky. Narozdíl od pil, které kromě tří nejmenších oblastí, fungovaly v podstatě po celém panství, nebyla stoupa zdaleka tak běžná, jak bychom zřejmě očekávali, neboť seznam dosvědčuje fungující stoupy pouze na Třisovsku, Chvalšinsku, Zelnavsku, Plansku, Frantolsku a Chrobolsku.¹⁴⁰ Skutečně ojediněle se zde setkáváme s dalšími provozy u mlýnů jako byly hamry (4 na celé panství), valchy (po jedné

¹³⁵ Tato nenápadná poznámka může být zajímavým dokladem primárního zaměření této komplexní hospodářské reformy na rozšíření vrchnostenského pivovarnictví. Tamtéž, fol. 53r.

¹³⁶ Krumlovské panství bylo v době soupisu mlýnů rozděleno na rychtářství Třisovské, Přídolské, Sverazské, Chvalšinské, Kladenské, Zbitinské, Zelnavské, Planské, Vltavské, Schwarzbachské, Polenské, Brlohské, Ktišské, Frantolské, Chrobolské, Záhorské.

¹³⁷ Mlýny se nacházely přímo na řece Vltavě, ostatní pak na okolních potocích.

¹³⁸ Mlýn ve vltavském rychtářství měl 2 kola, nenáležel k němu žádný grunt a jeho hodnota byla vyčíslena na 90 kop. Mlynář za něj odváděl úroky a berně a mouku měl mlít pro 34 osedlých ze 3 vesnic. Oproti tomu do mlýna ve Schwarzbachu bylo přiděleno pouze 18 lidí z jediné vesnice. Ačkoli měl také jen 2 kola a žádný grunt, byl zhodnocen na mnohem vyšší částku 250 kop. Místo pravidelných odvodů je u něj poznamenáno, že „*ke dvoru ten mlejn náleží*“ a „*za to má mlít slady Jeho milosti Páně*.“ Tamtéž, fol. 66r.

¹³⁹ Výčet přidělených vesnic chybí u 5 rychtářství: Třisovské, Přídolské, Sverazské, Chvalšinské, Kladenské. Místo toho je u nich připsáno, uvádím konkrétní příklad pro Třisovské rychtářství, že „*V těch sedmi mlýnech nic lidem ani sobě mletí nemají ale gruntů aby hleděli, neb ti lidé všickni, kteří k nim do mlýnův vezli, do mlejna Jeho milosti Páně Pozděražského jsou obrázeni a vésti mají*.“ Podobně je všech 5 mlýnů Přídolského rychtářství odkázáno do Krumlovského panského mlýna, z Chvalšinského se měli obrátit do mlýna Šemrlova a z Kladenského pak do mlýna v Krumlově.

¹⁴⁰ Jen v Třisovském rychtářství bylo na 7 mlýnů 10 stoup, avšak ve Chvalšinsku to byly jen 2 stoupy na 8 mlýnů, na Kladensku 1 stoupa na 6 mlýnů a podobně nízký poměr byl i na Plansku či Chrobolsku.

valše na Sverazsku a Kladensku) a volejnice (2 na Třísovsku, 1 na Sverazsku a 1 v Ktiššském rychtářství).

I na rozsáhlém krumlovském panství spravovala vrchnost ve své vlastní režii pouze 5 mlýnů, co do velikosti se však jednalo o skutečně velké panské mlýny, které sice nemohly konkurovat obřím provozovnám, se kterými jsme se setkali v Třeboni, ale dva největší mlýny se mohly pochlubit 12 koly a nejmenší mlýn o 6 kolech byl navíc nadán 30jitrovým hospodářstvím!¹⁴¹

Mlýn Pečka, Pozděražský a Březský mlýn se nacházely přímo na řece Vltavě, Krumlovský pod hrází rybníka. Právě tento mlýn v Krumlově měl být dle odhadu nejvýnosnějším rožmberským mlýnem na krumlovském panství. U mlýna se otáčelo 6 moučných kol, 5 kol stupních a jedno kolo pohánělo pilu, na které se ročně nařezala prkna z 600 kmenů v celkové ceně 240 kop. Z mlýnského prachu vykrmoval místní mlynář každoročně 24 vepřů a mlel obilí pro 270 obyvatel z 32 okolních vsí. Čistý roční výnos putující z tohoto provozu do rožmberské pokladny měl být přibližně 550 kop.

2. 2. 11 Miličinské mlýny

Nejseverněji položené „jihočeské“ rožmberské panství se objevuje pouze v prvním sešitě Popisu mlýnů, který poznamenává devět poddanských mlýnů a jeden mlýn panský. Autoři byli v případě Miličina na informace poněkud skoupí, a tak můžeme přibližně lokalizovat pouze panský mlýn Miličinský, který, jak název napovídá, stával západně od města Miličina pod hrází dnešního Novoměstského rybníka. Velikostí odpovídal panským mlýnům na těchto menších panstvích a jeho výrobní kapacita byla podobně nadhodnocena. Počítalo se totiž s tím, že se tu vymele 396 strychů měřičného, vykrmí 18 vepřů a nařeže 2400 prken,¹⁴² což mělo pokrýt potřebu všech poddaných na miličinském panství, neboť ostatní mlýny měly být do jednoho zrušeny a jejich majitelé se spolu s ostatními měli obrátit do tohoto jediného mlýna.¹⁴³

Tyto k uzavření odsouzené poddanské mlýny měly jedno až tři mlýnská kola a neobvykle vysoký počet stoup, jejich odhadní kupní cena však byla poměrně nízká a pravidelné peněžité platby též nebyly nikterak vysoké. Zvláštní postavení měl mlýn Hospodského, který náležel

¹⁴¹ V porovnání k poddanským mlýnům na krumlovském panství zase o tak ojediněle velký grunt rozhodně nešlo, avšak u panských mlýnů, které ve většině případů žádné hospodářství k užítku přiděleny neměly, byl tento půllánový grunt skutečnou výjimkou. Připomeňme jen, že na všech panstvích sledovaných v této práci se s přidělenou půdou setkáváme jen u 5 mlýnů.

¹⁴² Takové množství prken odpovídalo 300 kmenům. Za prodej prken měl mlynář vydělat 160 kop a celkový čistý výnos z tohoto mlýna měl činit 410 kop. Tamtéž, fol. 82r a 82v.

¹⁴³ Tamtéž, fol. 84r.

k šosu města Miličina¹⁴⁴. U jediného mlýna také fungovala pila a úředníci zřejmě počítali s tím, že by si většina mlynářů mohla ušlé zisky po odstavení mlýna vykompenzovat výnosem ze svých, často i lánových, hospodářství.¹⁴⁵

2. 2. 12 Úřední mlýny

Pod poněkud nezvyklým názvem úřední panství se ukrývá soubor příměstských statků patřících nejvyššímu purkrabství pražskému, v jehož čele stál v letech 1570 až 1592 právě Vilém z Rožmberka. Tento roztráštěný a nesourodý celek vsí, měst a dvorů prodělával ve druhé polovině 16. století značnou proměnu. Četné majetkové transakce nejvyšších purkrabí byly prezentovány jako snaha o scelení purkrabské domény, avšak mnohdy směřovaly jen k osobnímu obohacení zadlužených pánů.¹⁴⁶

Pod hlavičkou tohoto úředního panství byl na poslední stránce prvního sešitu Popisu zapsán pouze jediný panský mlýn. Jednalo se o mlýn Zlomkovský, který se nacházel na pražské Čertovce a měl čtyři vodní kola a čtyři stoupy. Z okolních 31 vesnic, dnes vesměs městských částí Prahy, do něj bylo obráceno přes 200 osedlých.¹⁴⁷

Tento poslední v soupise uvedený mlýn nebyl výjimečný jen svou polohou mimo jihočeskou rožmberskou doménu, ale i způsobem zanesení do Popisu. Zdá se, že byl připsán dodatečně a snad i ve spěchu, písmo je zběžné a na několika místech jen velmi špatně čitelné, jinde jsou patrné chyby z nepozornosti, které autor opravil přeškrtnutím. Mimo tyto opravy však v textu žádné další zásahy nenacházíme. Chybí tu především marginální glosy svědčící u jiných panských mlýnů o jejich zapojení do rajonizačního plánu.

Mohlo by se tedy zdát, že Zlomkovský mlýn byl v seznamu uveden pouze ve snaze postihnout skutečně všechny vodní mlýny na rožmberských statcích bez ohledu na to, zda bude reálně počítáno s jejich úlohou při reorganizaci vrchnostenského hospodářství koncem 16. století, neboť vzdálený pražský mlýn o nevelké kapacitě mohl jen stěží posloužit jako

¹⁴⁴ Tento mlýn měl 2 moučná kola, 2 stoupy a 10jitrový grunt, ze kterého se vyplácely 4 fůry loučného. Žádné další platy se v soupise neobjevují. Více o šosu jako specifickém právním vztahu: LHOTÁK, Jan. Šosovní, nebo poddanské vesnice? K interpretaci pozemkového příslušenství zeměpanských měst ve středověku. *Český časopis historický*, 2013, roč. 111, č. 3, s. 517-562.

¹⁴⁵ Explicitně se tu však žádná taková informace neobjevuje. Velikost miličinských gruntů je ale vůči jiným panstvím vskutku značná, neboť se tu setkáváme se dvěma grunty o velikosti 45 jiter, s jedním lánovým a jedním dokonce 75jitrovým hospodářstvím.

¹⁴⁶ Více o úředním panství ve druhé polovině 16. století píše LEDVINKA, Václav. *Dobové ocenění a realita příměstského hospodářství příslušníků nejvyšší aristokracie v okolí Prahy na sklonku 16. století*. In: *Vlast a rodný kraj v díle historika*. 1. vyd. Praha : Historický ústav AV ČR, 2004, s. 285-304. Za upozornění na tento článek velice děkuji PhDr. Martině Maříkové.

¹⁴⁷ Tamtéž, Sešit 1, fol. 85r.

ideální zdroj pšenice pro jihočeské pivovary, přesto však měl zřejmě i tento mlýn být součástí velkolepého plánu povznesení rožmberského podnikání. Roku 1577 totiž Vilém z Rožmberka jakožto nejvyšší pražský purkrabí zakoupil pivovar ve Spálené ulici v Praze u kostela sv. Lazara s cílem konkurovat pražským právovárečným měšťanům.¹⁴⁸ Je tedy více než pravděpodobné, že vladař rožmberského domu nechal Zlomkovský mlýn zanést do soupisu právě proto, aby byl i tento mlýn podroben stejné analýze z hlediska výnosu měřičného, kterou jeho dvorští úředníci připravili pro mlýny jihočeské.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Tuto informaci odkrývající zajímavou souvislost s jihočeským rajonizačním plánem uvedl v poznámce ve výše zmíněném článku Václav Ledvinka. LEDVINKA, V. *Dobové ocenění*, s. 289.

¹⁴⁹ Není ale jisté, zda tato kalkulace skutečně proběhla, spíše se zdá, že nikoli. Na vině mohla být ztráta tohoto mlýna po Vilémově smrti v srpnu roku 1592. Zlomkovský mlýn totiž mohl nechat Vilém dopsat až po roce 1590, čímž by pak k přípravě této malé pražské rajonizace již nemusel zbýt čas.

2. 3 Jména vodních mlýnů dle Popisu mlýnů z roku 1590

Na závěr představení rožmberských vodních mlýnů dle jejich popisu z roku 1590 bych se ráda ještě zastavila u jednoho z fenoménů, jehož sledování se v takto obsáhlém a formalizovaném soupisu vyloženě nabízí, a tím je způsob určování konkrétního mlýna a s tím související pojmenování mlýnských objektů. Zabývat se studiem jmen mlýnů nemusí přinést pouze zajímavé poznatky pro onomastiku, ale též pro historika je v řadě případů nezbytným krokem k identifikaci mlýna jak v pramenech samotných, v nichž se mnohdy takový mlýn objevoval s nejrůznějšími jmény, tak obzvláště pak k možné lokalizaci zaniklých i existujících mlýnských budov a v neposlední řadě má mlýnská onomastika prozatím poněkud nedoceněný přínos i pro kulturní dějiny, neboť nás bezprostředně informuje o tom, jaký význam takovému mlýnu přisuzovalo určité společenství v průběhu času.¹⁵⁰

Zaměříme-li se v tomto případě na všechny takto zaznamenané mlýny, získáme pro podrobnější analýzu celkem 271 jmen poddanských a 28 názvů panských mlýnů.¹⁵¹ Zatímco v pramenech středověkého původu se nachází nejčastěji mlýny bezejmenné a obvykle bez přesnějšího prostorového vymezení v dané lokalitě, s nástupem raného novověku vzrůstá potřeba zaznamenat mlýn do úředních pramenů s určitým vymezením sloužícím k přesné identifikaci takového objektu.¹⁵² Toto označení bylo pochopitelně srozumitelné pro autora daného dokumentu, stejně jako pro jeho příjemce, tedy pro „dobové čtenáře.“ Z této skutečnosti však pro současné bádání vyplývá řada komplikací, kdy právě velmi častým problémem bývá dodatečné určení polohy mlýna, případně i sledování proměny

¹⁵⁰ Fenomémem proměnlivosti jmen vodních mlýnů a s tím spojených komplikací pro studium mlýnů na příkladu městských mlýnů města Horažďovice jsem se poprvé zabývala již ve své bakalářské práci: ŠKUDRNOVÁ, Jaroslava. *Mlynářství v Horažďovicích*. Plzeň, 2012. Bakalářská práce. Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta pedagogická, s. 29-35.

¹⁵¹ Zdůrazňuji, že následující text bude vycházet z analýzy čistopisu, tedy pouze prvního sešitu Popisu mlýnů. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, Sešit 1, sig. CS II 357 6g.

¹⁵² Nejstarší dochovaný soupis rožmberských mlýnů přináší již zmiňovaný urbář z let 1379/84. Ten poznamenává především bezejmenné mlýny. TRUHLÁŘ, J. *Urbář*. Studiu jmen mlýnů ve středověku, včetně těch rožmberských, se věnuje Christian Zschieschang působící na Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas v Lipsku. Během mezinárodní konference Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa, která proběhla loni v dubnu v Lipsku, proslovil přednášku, v níž vycházel z právě zmíněného rožmberského urbáře: ZSCHIESCHANG, Christian. *Zur Benennung von Mühlen im Mittelalter*. (v tisku). Na podobné téma pak během této přednášky zazněly ještě dva příspěvky dokumentující podobný výzkum v polském Slezsku, avšak více etymologicky a toponomasticky zaměřené, které by též měly vyjít v písemné formě v rámci připravovaného konferenčního sborníku: SOCHACKA, Stanislaw. *Namen der Wassermühlen in Schlesien* a CHOROŚ, Monika – JARCZAK, Lucja. *Schlesische Orts- und Flurnamen mit dem Glied Mühle/mlyn*. U nás se onomastikou mlýnských jmen zabýval JISKRA, Zdeněk. *Mlýny tereziánského katastru a jejich názvy*. In: Acta onomastica. Praha : Ústav pro jazyk český, 2007, č. 47, s. 72-79 a TÝŽ. *Mlýny tereziánského katastru a jejich zaniklé názvy II*. In Acta onomastica. Praha : Ústav pro jazyk český, 2008, č. 49, s. 162-165.

názvů takového objektu v průběhu času.

Nyní se tedy podívejme, s jakými názvy vodních mlýnů se můžeme setkat na rožmberských statcích koncem 16. století. Protože je zcela zřejmý rozdíl mezi způsobem pojmenovávání mlýnů poddanských a panských, soustředíme se nejprve na mlýny poddanské dle jednotlivých panství a na závěr se zmíníme souhrnně o všech mlýnech panských.

Na třeboňském panství, jak již bylo řečeno výše, mlelo obilí pouze 17 poddanských mlýnů, přičemž všech těchto 17 mlýnů dostalo jméno dle svého aktuálního majitele. Ten fakt, že se jedná skutečně o současného majitele a nikoli o tradiční jméno mlýna¹⁵³ po nějakém významném majiteli, můžeme usoudit z formy zápisů těchto mlýnů, kde se objevuje formule „tento mlynář, má mlýn....“, tedy konkrétně například „*Jan Janda má mlejn na řece Lužnici...*“¹⁵⁴ Ve všech 17 případech je navíc za touto formulí uveden i vodní tok, na kterém se mlýn nacházel. Kromě tohoto byla ke každému třeboňskému mlýnu ještě dopsána informace o tom, zda se v sousedství nacházel nějaký jiný již poznamenaný mlýn, případně nebyl-li v okolí žádný jiný mlýn, posloužilo u 5 mlýnů ke geografickému vymezení nejbližší město, městečko či vesnice.

Podobně jednotvárně působí i soupis novohradských mlýnů, kde mlýn vlastnilo 68 poddaných. Zde se však označovací formule proměnila do podoby „Mlýn 'tohoto,' mlynáře na témž potoce...“, tudíž můžeme číst, že „*Mlejn Urbana mlynáře na témž potoce pod mlejnem Francovým,*“¹⁵⁵ z tohoto způsobu záznamu již však není patrné, zda onen mlynář je i jeho současným uživatelem či nikoli. Ve dvou případech se navíc místo jména jednoho mlynáře objevuje jméno celé rodiny. Ať již u „*Mlejna Mašků pod Pořešínem,*“¹⁵⁶ tak i u „*Mlejna Klímů*“¹⁵⁷ můžeme uvažovat, zda zmíněná rodina stále ještě v daném mlýně mlela obilí, nebo zda se již jedná pouze o tradiční jméno.¹⁵⁸ Zjevně velká hustota mlýnů na jediném toku také nevyžadovala tak přesné místní vymezení mlýna, jako tomu bylo v Třeboni, neboť ve většině případů postačovala zmínka o vodním toku, případně o mlýně, pod kterým právě

¹⁵³ Ačkoliv většina třeboňských mlynářů je zapsána celým jménem, je jejich příjmení často poněkud zavádějící, neboť, jak ukazuje poddanský soupis z roku 1586, řídilo se nikoli jménem jejich otce, ale často právě jménem předchozího nájemce ve mlýně. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Soupis poddaných 1586, sig. IB 5AU 1, fol. 51v.

¹⁵⁴ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, fol. 22v.

¹⁵⁵ Tamtéž, fol. 33v.

¹⁵⁶ Tamtéž, fol. 41v.

¹⁵⁷ Tamtéž, fol. 40v.

¹⁵⁸ O tom, že rodinný název mlýna často přežíval i v době, kdy již původní majitel mlýn dávno nevlastnil, svědčí i podobná jména u mlýnů panských, o čemž bude pojednáno dále.

popisovaný mlýn stál. Jedinou výjimkou je mlýn Jakuba Hamerníka,¹⁵⁹ u něhož se neobjevuje ani jedna z předchozích možností místního vymezení, ale naopak se dozvídáme, že stál u Benešova. Netypické jméno pro novohradské panství měl také mlýn Černecký.¹⁶⁰

Na rozlehlém krumlovském panství pracoval vůbec nejvyšší počet poddanských mlýnů, čemuž odpovídal i rozmanitý způsob jejich pojmenování. Nejčastěji nesl mlýn název podle mlynářské rodiny, která ve mlýně působila. Ze zápisu není jasné, zda se jméno vztahovalo k rodině, která mlýn využívala v době vzniku popisu, případně zda jde o proslulý mlynářský rod, který ve mlýně býval v dobách dřívějších. Dle četnosti těchto názvů, z celkového počtu 89 poddanských krumlovských mlýnů připadá tento typ na 41 z nich, bychom spíše mohli tvrdit, že název odkazoval k aktuálnímu držení mlýna v době vzniku tohoto dokumentu. Samozřejmě se nabízí i možnost kombinace obou nastíněných přístupů. Přibližně čtvrtina mlýnů dostala název dle mlynáře¹⁶¹ a devítina byla určena pouze polohou mlýna.¹⁶² Na krumlovském panství se také setkáváme se 14 mlýny s velmi ojedinělými jmény, která nelze odvodit od jména mlynáře, mlynářské rodiny, ani z polohy mlýna samého. Tyto názvy jsou zřejmě německého původu, avšak postupem času byly všelijak zkomoleny a snad i částečně přizpůsobeny jazyku pramene, do něhož byly zaneseny. Některé jasně odkazují k původnímu významu jména, jako Obr Mil,¹⁶³ kde šlo zřejmě o německý ekvivalent v češtině oblíbeného názvu Hořejší mlýn, či Ledrmil připomínající využití mlýna ke zpracování kůže.¹⁶⁴ Jiné názvy jsou však jen velmi těžko identifikovatelné, u mlýna Czaumil¹⁶⁵ se nabízí hypotéza, že jej vlastnila rodina Czaumilnárů, která nyní hospodařila v jiném krumlovském mlýně,¹⁶⁶ podobně tomu mohlo být i u mlýna Pamil a Ponušmil.¹⁶⁷ Mimo tyto zvláštní

¹⁵⁹ Tamtéž, fol. 32v.

¹⁶⁰ Tamtéž, fol. 63r.

¹⁶¹ V tomto případě se objevuje nejrůznější forma, která zcela nezapadá do již nastíněných zvyklostí u treboňského a novohradského panství. Konkrétně např. „*Mlejn Šedivého na řece Vltavě...*“, „*Mlejn Ambroziův...*“ apod., ale i podobně jako v Nových Hradech: „*Mlejn Ondry Dolejší v Suši na témž potoce...*“. Tamtéž, fol. 56v, 58r, 66v.

¹⁶² Ačkoli další určení mlýna jeho polohou bylo velice časté, jak již bylo ukázáno dříve, že by se poloha mlýna uplatnila i pro samotné jméno mlýna, bylo poměrně ojedinělé. Zde se objevuje v 10 případech, můžeme tak číst např.: „*Mlejn pod Pernekem na témž potoce...*“, „*Mlejn v Hůrce na témž potoce...*“ apod. Tamtéž fol. 64v, 65r.

¹⁶³ Tamtéž, fol. 66v.

¹⁶⁴ Tamtéž, fol. 73r. Podobně by se dal vysvětlit i název pro Grubmil, od die Grube, což lze interpretovat tak, že mlýn sloužil ke zpracování rud či byl jinak využíván v hutnictví. Tamtéž, fol. 67v. Název Polstrmil je zase složeninou Polster a Mil, kde der Polster je synonymum k der Fachbaum, dřevěnému prahu, kterým se zpevňovala koruna jezu. Tamtéž, fol. 63r.

¹⁶⁵ Poloha tohoto mlýna je dodnes identifikovatelná díky mapám stabilního katastru, kde jej najdeme pod označením Zaum Mühle, jeho poloha byla přibližně 2 km od zaniklé obce Vitěšovice na Lužném potoce. *Stabilní katastr*. [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z: <<http://archivnimapy.cuzk.cz/>>.

¹⁶⁶ Tamtéž, fol. 64r.

¹⁶⁷ Tamtéž, fol. 60v a 67r.

německé názvy se tu objevují dva „Červené“ mlýny,¹⁶⁸ což je další velmi oblíbený název pro mlýn, se kterým se setkáváme i mimo rožmberské panství, avšak uspokojivé vysvětlení původu tohoto názvu se zatím odhalit nepodařilo.¹⁶⁹ Vysoká koncentrace mlýnů na daném území, kde bylo často doslova vidět z jednoho mlýna na druhý, zřejmě nevyžadovala příliš podrobné informace o lokalizaci krumlovských mlýnů. Zápisy se tak obvykle spokojí s uvedením vodoteče a následuje výčet mlýnů v pořadí, v jakém se na vodním toku nacházely.

Rožmberk, co do počtu mlýnů třetí největší panství, se však zdaleka nevyznačuje takovou pestrostí mlýnské signifikace jako tomu bylo na Krumlově a Nových Hradech. Pro všech 29 mlýnů bylo zaevidováno pouze jméno mlynáře, a to buď jen s křestním jménem „*Mlejn Marka Mlynáře*“,¹⁷⁰ anebo i s příjmením „*Mlejn Mertle Polmilnara*.“¹⁷¹ Pro lokální zařazení mlýna téměř ve všech případech, s výjimkou jediného mlýna Erazimova,¹⁷² sloužil vodní tok, vyšší počet mlýnů na jednom vodním zdroji vedl také ke zmínce o nejbližším, v soupise již evidovaném, mlýně po toku řeky či potoka. Se zprávou o nejbližším sídle se setkáváme jen u dvou mlýnů, Bartošova a Erazimova,¹⁷³ přičemž o výše vzpomínaném mlýnu mlynáře Erazima víme jen tolik, že stával u Frymburka.¹⁷⁴

Na Drslavsku vládla pestrost ohledně jmen i umístění poddanských mlýnů. Ve většině případů se opět setkáváme se ztotožněním názvu mlýna a jeho tehdejšího majitele. Výjimku tvoří pouze dva mlýny: mlýn Obecní husinecký,¹⁷⁵ který nás kromě polohy informuje i o svém provozovateli, a mlýn Kroupovský Petra Maršáka,¹⁷⁶ z jehož názvu známe původního majitele v podobě rodiny Kroupovy, i celé jméno aktuálního mlynáře. Dalším drslavským specifíkem je i upřesňování lokace mlýna pomocí nejbližšího sídla, a to ve 12 případech z devatenácti poddanských mlýnů.

Též všech 16 mlýnů na panství Helfenburg neslo jméno svého mlynáře, jen se zde objevuje velice netypická formulace, která nedodržuje obvyklou podobu úvodní věty a jen heslovitě ke

¹⁶⁸ Tamtéž, fol. 59v a 69v.

¹⁶⁹ Na problém vysvětlení tohoto názvu upozornil ve svém článku FÁK, Jiří. *Ztracený mlýn pod Dolním Hradištěm?* In: Vlastivědný sborník: čtvrtletník pro regionální dějiny, 2007, č. 2, s. 6-9. Jen na okraj zmíním, že zatím blíže nelokalizovaný Červený mlýn stával za třicetileté války i v Horažďovicích. ŠKUDRNOVÁ, J. *Mlynářství*, s. 35.

¹⁷⁰ Tamtéž, fol. 47r.

¹⁷¹ Tamtéž.

¹⁷² Tamtéž, fol. 49v.

¹⁷³ Tamtéž, fol. 48v.

¹⁷⁴ Z map Stabilního katastru můžeme vyčíst, že s největší pravděpodobností stával ještě v 19. století na březích dnešního Podhořského potoka, avšak s konečnou platností jej ve 20. století pohltily vody lipenské přehrady.

¹⁷⁵ Tamtéž, fol. 3v.

¹⁷⁶ Tamtéž, fol. 4r.

jménu mlynáře připíše další údaje o mlýně, konkrétně pak zápisy vypadají zhruba takto: „*Tomáš Žahour Ten mlejn leží na potoku, který jde od Laziště k Vitějicím...*“¹⁷⁷ Stručnost panuje i v dalším popisu polohy mlýna, neboť se obvykle můžeme orientovat jen díky nejbližšímu mlýnu, pouze u 3 mlýnů je znám i vodní tok a blízkou vsí jsou konkretizovány jen dva mlýny.

Na netolickém panství bylo obvyklé nazývat mlýn dle mlynářské rodiny, méně časté bylo jméno mlynáře a ve dvou případech, kdy se o mlýn starala sama obec, se podobně jako u Husineckého mlýna na Drslavsku, stala rozhodujícím pro kreaci mlýnského jména jeho poloha.¹⁷⁸ Malý počet mlýnů zjevně nevyžadoval příliš pečlivé vystižení jejich umístění, a tak se často musíme spokojit jen se zaznamenáním nedaleké vsi či mlýna.¹⁷⁹

Strážské a borovanské mlýny nesly shodně jméno svého mlynáře. Zatímco na Strážsku autoři vypsalí mlýny podobně jako v Třeboni takto: „*Jan Nemastil má mlýn na týž řece strážský...*“¹⁸⁰ v Borovanech se spíše prosadil „novohradský styl“ „*Mlejn Berana mlynáře na témž potoce...*“¹⁸¹ Jednota panovala i ve specifikaci umístění mlýna pomocí vodního toku a na něm předcházejícího mlýna.

Libějovické poddanské mlýny byly spojeny se dvěma mlynářskými rodinami, Kroupovými a Kohoutovými, a nalézaly se ve své bezprostřední blízkosti. Na Kroupovském mlýně však tou dobou zrovna mlynařil Kristl Forka, a tak se pro evidenci mlýna do Popisu stalo signifikantní právě jeho jméno.¹⁸²

Nejvíce stroží při zapisování mlýnů byli úředníci na panství Miličín. Kromě jména mlýnů tu totiž žádné další upřesnění nenajdeme. Na druhou stranu bylo oněch pouhých devět mlýnů nazýváno rozličnými způsoby. Naši pozornost jistě zaujme nejen Spálený mlýn¹⁸³, ale

¹⁷⁷ Tamtéž, fol. 10v.

¹⁷⁸ Tyto dva obecní mlýny byly evidovány v Netolicích a Lhenicích. Tamtéž, fol. 16v a 17v.

¹⁷⁹ Všechny netolické mlýny byly závislé na vodě z jediného potoka, autoři Popisu tak u tohoto panství zcela netradičně vynechali poznámku o vodoteči.

¹⁸⁰ Tamtéž, fol. 27r.

¹⁸¹ Beranův mlýn, stejně jako Štrublův mlýn, stával přibližně 2 km jihovýchodně od Borovan u říčky Stropnice. Oba jsou dodnes dohledatelné na mapách. *Mapy.cz* [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z: <<http://www.mapy.cz/zakladni?x=14.6266819&y=48.8853861&z=14&l=0&q=borovany>>. Zhruba 500 m jižně od Beranova mlýna navíc můžeme vidět i panský mlýn Borovanský. Tamtéž, fol. 30v a 31v.

¹⁸² Tamtéž, fol. 14r.

¹⁸³ Tamtéž, fol. 83r. Prašné a suché prostředí ve mlýně bylo vysoce rizikové kvůli možnému vzniku požáru. Asi nejnebezpečnější byl krupník, neboli holender (původně holender připomínající vynález této technologie v Nizozemí) v podobě jediného rychle se točícího kamene na výrobu krup. Při vysoké rychlosti mohla snadno přeletět jiskra, která by zapálila celý mlýn, proto se tento krupník chladil vodou tekoucí přímo z vantrok. Odtud ono známé přísloví, že „*pije jako holender*.“ TĚŠILOVÁ, Marie. Slovník starých českých mlýnů. *Naše řeč*, roč. 46, č. 4, s. 185-1963. Dostupné též online z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4965>>. Požár jako jedno z možných vysvětlení názvu mlýna se uvažuje též i u výše vzpomínaného mlýna

například i mlýn Hospodského,¹⁸⁴ které svými jmény odkazují k oblíbené vedlejší živnosti provozované v některých mlýnech i častému nebezpečí sužujícímu nejednoho mlynáře.

Zcela odlišně se poznamenávaly mlýny panské, což bylo pochopitelně dáno i jejich nízkým počtem a s tím související unikátností v dané lokalitě. Ze všech 28 mlýnů spravovaných vrchností, neslo 21 z nich jméno dle své polohy, nejčastěji podle blízkého města či městečka.¹⁸⁵ Pouze dva mlýny byly pojmenovány podle mlynáře¹⁸⁶ a tři dle mlynářské rodiny.¹⁸⁷ V zápisech panských mlýnů se také jen u tří mlýnů objevuje odkaz k dalšímu mlýnu, což bylo charakteristické obzvláště pro malé panské mlýny na panství Borovany, Helfenburg a Drslavice. Mnohdy chybí i zmínka o tom, jakou vodou byl mlýn poháněn. Naopak zpráva o poloze mlýna na daném území je uvedena u většiny panských mlýnů a jeví se jako zásadní kritérium k odlišení jednotlivých panských mlýnů. Relativní unikátnost panských mlýnů v lokalitě i obeznámenost vrchnosti se stavem svých mlýnů zřejmě vedla až k absenci konkrétního názvu pro některé mlýny, o čemž svědčí bezejmenné Mlýny Jeho Milosti páně na Netolicku a Helfenbursku.¹⁸⁸ Pro odlišení dvou panských mlýnů v Rožmberku pak postačila jen řadová číslovka zřejmě proto, že oba mlýny byly postaveny současně a šlo o tzv. mlýny poboční, jež stály proti sobě na březích jediného jezu.¹⁸⁹

Jak již bylo naznačeno v úvodu, zkoumání způsobů pojmenovávání mlýnských objektů nám může do značné míry usnadnit práci nejen z hlediska samotné identifikace mlýna jako takového, ale můžeme z rozboru takového názvu získat celou řadu dalších užitečných informací o, v době vyhotovení dokumentu, současných či předchozích majitelích, mlynářských rodinách i mnoho cenných poznatků o tvůrci a příjemci takového pramene. Z rozboru jmen poddanských mlýnů vyplývá, že pro autory popisu, sledující především

Červeného. Mlýn mohl být pochopitelně zapálen i úmyslně, neboť jako základní zdroj obživy byl vždy jednou z prvních obětí řádění nepřátelských vojsk.

¹⁸⁴ Tamtéž, fol. 84r.

¹⁸⁵ Takto mlýn Jeho Milosti páně Lomnický, Záblatský, Veselský, Nydrťalský (od německého Niederthal, označení pro obec Údolí na východ od Nových Hradů), Svinenský, Benešovský (Benešov nad Černou, asi 20 km jihozápadně od Nových Hradů), Kaplický, Svachovský, Krumlovský, Pozděřazský, Březský, Sedlecký, Netolický, Borovanský apod. Opatovický mlýn pak nesl jméno dle vesnice Opatovice na jižním předměstí Třeboně.

¹⁸⁶ V obou případech šlo o krumlovské mlýny. Tamtéž, fol. 78r. Mlýna Pečka byl mlýn nedaleko Větrní, jehož jméno jako mlýn Pecka zmiňuje PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny*. sv. 3. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1947-1960, s. 332; a druhým byl mlýn Ševrlův.

¹⁸⁷ Na jihu Čech to byl mlýn Jankovský na panství Drslavice a mlýn Hýsků na Netolicku. Dle původního majitele byl pojmenován i mlýn Zlomkovský v Praze na Čertovce, jeho stručný popis je dostupný online na doméně vodnimlyny.cz. *Zlomkovský, Maltézský, Wendingerovský mlýn*. [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z: <<http://vodnimlyny.cz/mlyny/database>>.

¹⁸⁸ Tamtéž, fol. 9v a 18r.

¹⁸⁹ Tamtéž, fol. 52r a 52v, o poloze a vzniku píše PÁNEK, J. *Václav Březan Životopisy*, s. 167.

ekonomickou stránku mlýnského provozu, bylo klíčové jméno majitele mlýna, který byl zároveň i plátcem stanovených poddanských dávek. V případě vlastních mlýnů, s jejichž stavem byla vrchnost z pochopitelných důvodů lépe obeznámena, pak většinou postačilo jen pouhé odlišení na základě polohy mlýna v rámci panství, jen sporadicky se vyskytující jméno mlynářské rodiny nebo majitele u mlýna ve správě vrchnosti může upozornit na výkup mlýna z poddanské držby. Z řazení mlýnů dle jejich pořadí na vodním toku zase můžeme vyvodit postup úředníků sepisujících daný pramen, kteří podklady sbírali přímo v terénu, kdy systematicky procházeli panství po jednotlivých vodních tocích od větších řek až po malé potůčky.¹⁹⁰ Netradiční názvy krumlovských mlýnů značí jejich dlouhou tradici i blízkost zemské hranice. Co nejpřesnější geografické zařazení mlýnů nám pak umožňuje velice přesně lokalizovat velkou část mlýnů, které nalezneme nejen na historických, ale i současných mapách, neboť některá jména mlýnů z konce 16. století zůstala v povědomí dodnes.

¹⁹⁰ Tímto postupem se ale mohlo stát, že lehce zapomněli na mlýny nebeské nacházející se mimo vodní toky. Ty byly dopsány buď dodatečně, nebo se do čistopisu již ani nedostaly. Viz dva třeboňské mlýny v Hrdlořezích nebo vidovský mlýn Valenty mlynáře.

2. 4 Rajonizace na třeboňském panství

Veškeré cenné informace, na jejichž základě dnes můžeme rekonstruovat rožmberské mlynářství minimálně do té míry, jak bylo předestřeno v předcházející části, však měly posloužit ke konkrétnímu účelu. Ten se nám ovšem vyjevuje nikoli ve vlastním textu, ale v řadě poznámek dodatečně vepsaných do prvního sešitu tohoto soupisu. Obrátme tedy nyní pozornost od zdánlivé reality raněnovověkých jihočeských mlýnů k ideálnímu stavu mlynářství, tak jak jej vypočítali rožmberští úředníci v poslední třetině 16. století, neboť vyslovení verdiktu nad rajonizací by bez zhodnocení těchto na okraj vtěsnaných ideí bylo jen těžko myslitelné.

Za 55 let od vydání Honcova článku se „rajonizace“ stala synonymem pro rušení poddanských mlýnů, ačkoliv z etymologického hlediska vyjadřuje nikoli destrukci, nýbrž konstrukci ve smyslu utváření mlýnských rajónů, tedy přesněji řečeno geograficky vymezených oblastí, z nichž lidé nosili mouku do mlýna s příslušným rajónem. Právě způsob utváření těchto spádových oblastí byl pro rajonizace klíčový. Cílem vrchnosti totiž nebylo pouhé zrušení všech poddanských mlýnů a nařízení mletí ve vlastních mlýnech,¹⁹¹ ale efektivnější využívání všech stávajících mlýnů na svém panství, a to na základě přesných výpočtů opírajících se o co nejpodrobnější seznámení se s jejich fungováním a místními zvyklostmi. „Zrajonizovaný“ poddaný totiž měl vozit obilí do „svého“ mlýna nikoli proto, že musel, nýbrž zcela dobrovolně, protože to pro něj mělo být výhodné.¹⁹² K posouzení možností jednotlivých vodních mlýnů a přehodnocení stávajících mlýnských rajónů měl právě posloužit Popis mlýnů. Pokusme se tedy na jeho základě vytyčit na následujících řádcích rajóny třeboňských mlýnů tak, jak jsou v něm zapsány.¹⁹³

Studium těchto spádových oblastí umožňuje pouze první sešit Popisu, v němž jsou, na rozdíl

¹⁹¹ Zde upozorňuji především na možné zaměnění rajonizace s mlýnským přímusem, který ovšem ve skutečnosti označoval pouhé vynucení mletí v panských mlýnech pokutou či jinými druhy trestů. ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 257. Konkrétní formulace těchto zákazů ve vrchnostenských nařízeních můžeme sledovat především v Řádech selských a instrukcích hospodářských. Největší počet písemně doložených mlýnských přimusů máme z poloviny 17. století, méně pak z počátku století osmnáctého. Oficiální zapovězení tohoto nuceného mletí přináší až Všeobecný mlýnský řád z roku 1814. KALOUSEK, J. *Archiv český, díl XXIX*, s. 185, 218, 243; TÝŽ. *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXIV*. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1908, s. 34, 131; TÝŽ. *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXV*. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1910, s. 512-513.

¹⁹² Snahu vrchnosti vyjít svým poddaným maximálně vstříc dokumentuje i soupis nespokojených mlečů na krumlovském panství, který neměl kupodivu posloužit k jejich potrestání, ale naopak k vytipování nejideálnějšího místa pro stavbu nového panského mlýna. STEJSKAL, A. *Obilní dluhy*, s. 27.

¹⁹³ Následující informace o lokalizaci mlýnů, přiřazených vesnicích i počtech mlečů vycházejí z prvního sešitu

od jeho konceptu v druhém sešitě, ke všem 12 panstvím k dispozici výčty všech sídel s počty osedlých (pokud takoví „přiřazení“ mleči vůbec byli), kteří do mlýna vozili, nebo ideálně měli vozit, mouku. Prozatím nezodpovězenou otázkou totiž stále zůstává, zda ony uvedené oblasti byly pouze přáním tvůrců tohoto soupisu jako ideální zisky vykalkulované v marginálních glosách opírajících se o počty těchto mlečů, nebo zda odrážely skutečný stav. Chceme-li si na tuto otázku dát uspokojující odpověď, bude nezbytné se těmito rajony pečlivěji zabývat a především je konfrontovat s mapou.

Poloha mlýnů na třeboňském panství nebyla zdaleka optimální. Všechny pět panských mlýnů se soustředilo v přibližně 25 kilometrů dlouhém pásu podél řeky Lužnice od Třeboně až do Veselí nad Lužnicí. Kolem nich se ještě v proměnlivých rozestupech těsnaly mlýny poddanské. Tato nepříznivá konfigurace vedla v důsledku k tomu, že mleči mezi Lomnicí a Veselím mohli vybírat hned ze tří panských a celkem 12 poddanských mlýnů, zatímco v jižní a západní části panství to měli poddaní do nejbližšího mlýna i více jak deset kilometrů.

Vůbec největším rajónem se pyšnil, jak by se u největšího mlýna na panství také dalo očekávat, mlýn Opatovický. K němu bylo obráceno 419 mlečů ze 16 vsí a sídelního města.¹⁹⁴ Od jihu k němu měli přicházet mleči až z Šalmanovic a Jílovic, kteří sotva mohli zvolit raději služby poddanských mlynářů, neboť cesta ke třem nejbližším poddanským mlýnům, Štěpána Filiše, Jíry Šmacha a Jana Hamerníka, nebyla o moc kratší a zmínění mlynáři navíc měli dost práce, aby na svých dvoukolových mlýnech namleli mouku pro 56 suchdolských a 13 novoveských poddaných.¹⁹⁵ Podobně na tom byli i lidé na západě Třeboňska, 15 osedlých ze Zvíkova mělo své pytle s obilím a moukou dopravit do téměř 13kilometrové vzdálenosti. Pokud by však navzdory svému „papírovému“ přiřazení k Opatovickému mlýnu, upřednostnili poddanský mlýn, čekala by je podobně dlouhá cesta k malšským mlýnům mlynáře Petra a Valenty, k nimž to naopak měli nejbliž lidé z Vidova, Borovnice a Doudleb.¹⁹⁶ Vytížení Opatovického mlynáře bylo bezpochyby, i přes obdivuhodnou velikost jeho mlýna, značné.

Přítom o pár metrů dále pod hrází rybníka Svět pracoval jiný vrchnostenský mlynář na Zámeckém mlýně.¹⁹⁷ Rajón tohoto malého mlýna se rozkládal severozápadně od města Třeboně, byl sice co do počtu kol úměrně velikosti mlýna třetinový oproti Opatovickému,

Popisu: SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, fol. 20r až 26v.

¹⁹⁴ Tamtéž, fol. 24v.

¹⁹⁵ Tamtéž, fol. 26r a 26v.

¹⁹⁶ Tamtéž, fol. 23v a 24r.

¹⁹⁷ Tamtéž, fol. 25r.

avšak z hlediska rozlehlosti na tom ani obyvatelé této oblasti nebyly o moc lépe, a tak by ani nebylo divu, kdyby se Slověničtí místo do Třeboně vydali spíše severovýchodně na Lomnicko, kde o mlýny rozhodně nouze nebyla.

První mlýn, který by při své cestě míjeli, by byl vrchnostenský mlýn v Lomnici.¹⁹⁸ Ten byl sice počtem svých vodních kol srovnatelný s mlýnem Zámeckým, ale jeho mlýnské kameny rozemílaly obilí pouze pro místních 113 poddaných přímo z Lomnice, takže by se tu lidé ze Slověnic nemuseli střídat s více jak stovkou mlečů z pěti dalších vesnic jako tomu bylo ve mlýně pod treboňským zámkem.

Ukázková situace v Lomnici byla dána nejen spádovou oblastí, jejíž obvod byl vymezen v podstatě hranicí města, ale i blízkostí dalších poddanských a panských mlýnů. Ve 3kilometrovém okruhu kolem Lomnice se totiž nacházelo hned pět mlýnů. Západně na řece Lužnici stály poddanské mlýny Jana Vokeničky, Jana Hlináka, Michala Nemastila a Martina Smočpytla, z nichž si vybírali poddaní od Ponědrážky na severu až po Lužnici na jihu.¹⁹⁹ Severně od Lomnice se pak nacházel pod rybníkem Oplatilem²⁰⁰ druhý největší vrchnostenský mlýn, kterému se dle blízké vsi říkalo Zábalský. Voda ze Zlaté stoky se opírala do jeho deseti vodních kol, která však měla uspokojit potřeby 255 osedlých z 12 vesnic, jež byly rozesety přibližně v 10 kilometru širokém pásu táhnoucím se od severozápadu k jihovýchodu.²⁰¹ Nejlépe na tom byli místní z Ponědraže, Záblatí a Smržova,²⁰² kteří to měli, nadneseně řečeno, do Zábalského mlýna jen pár kroků, o něco méně výhodně vyhlížela tato oblast pro nejdlehlější, poměrně lidnatou ves Bukovsko, neboť místní podobně jako stejně „postizení“ osedlí ze vsí na okrajích opatovického rajónu pro svou mouku museli překonat více jak desítku kilometrů k nejbližšímu zdroji vodní síly, kterým by v případě Bukovska mohl být i Horusický rybník, pod jehož hrázi provozovali Rožmberkové další mlýn.

Veselský mlýn, jak je tento pátý, v rámci Třeboňska nejseverněji položený, panský mlýn v Popise nazýván, však ani v nejmenším neměl poskytovat služby svých 6 kol a 6 stup, ačkoliv by se to dalo očekávat, městečku Veselí, ale pouze pěti vsím na západ od severojižní

¹⁹⁸ Tamtéž.

¹⁹⁹ Tamtéž, fol. 20v až 21v.

²⁰⁰ Dnešním rybníkem Zábalským.

²⁰¹ Tamtéž, fol. 25v.

²⁰² Otázkou zůstává, co přimělo 14 smržovských osedlých upřednostnit Zábalský mlýn před, jen o něco málo bližším, mlýnem v Lomnici? Možná to byla jen otázka zvyku, případně byl zábalský mlynář i přes mnoho jiných zájemců z rozlehlého rajónu přeci jen vstřícnější než ten lomnický, který na svém malém mlýně kromě mletí mouky musel především sloužit potřebám lomnického pivovaru. Lomnický mlýn byl totiž vystavěn až roku 1560 právě k přípravě sladu pro nově založený vrchnostenský pivovar v Lomnici. Více o tomto pivovaru píše ČECHURA, J. *Třeboň*, s. 174.

linie tvořené řekou Lužnicí.²⁰³ Tento, při letmém pohledu na mapu, skromný okruh i tak představoval pro nejseverněji položenou ves Borkovici 9kilometrovou trasu, na jihu pak deseti mlečům ze Lhoty stál v cestě Bošilecký rybník, po jehož zdolání se i jejich cesta protáhla až na 8 kilometrů. Naproti tomu dvě nedaleká městečka Veselí a Mezimostí byla odkázána do rukou poddanských mlynářů, kterých tu ovšem byla více jak polovina ze všech třeboňských mlynářů, již podnikali na svou vlastní pěst.²⁰⁴ Tento poddanský rajón na Veselsku čítal vedle 135 osedlých z obou městeček ještě 17 žišovských a 9 doňovských mlečů.

Tolik tedy k rajonizaci třeboňských mlýnů tak, jak je evidována v Popise. Zdá se, že tato pro většinu třeboňských poddaných neuspokojivá nabídka mlynářských služeb neměla být žádaným výsledkem rajonizace, jak ji avizoval Jaroslav Honc, ale naopak vyjadřovala tehdejší každodenní praxi, již měli rožmberští reformátoři v úmyslu napravit. Tuto domněnku podporuje soupis třeboňských mlýnů z roku 1602/1603,²⁰⁵ kterým si Petr Vok zřejmě ověřoval úspěch „rajonizačních“ inovací ve svých mlýnech.²⁰⁶

Na počátku 17. století již na Třeboňsku stálo deset panských mlýnů, jimiž Rožmberkové jistě hodlali konkurovat mlýnům poddanským, avšak také chtěli především vyjít vstříc těm mlečům, kteří ve svém okolí postrádali dostupný mlýn, a ulehčit tak i svým vlastním mlýnům, pro něž byly ohromné rajóny spíše přítěží.

Kritický nedostatek mlýnů v jižní části panství měl vyřešit nový Suchdolský mlýn. Na východ od Třeboně pak ze stejného důvodu začala vrchnost provozovat mlýn Vidovský a Planský.²⁰⁷ Na sever od centra panství převzal část spádové oblasti Zámeckého mlýna výhodněji situovaný mlýn v Lužnici, který spolu s mlýnem Vokeničkovým mlel mouku pro poddané z Lomnicka, čímž oba ulehčovaly i přetíženému mlýnu Záblatckému od jihu, zatímco

²⁰³ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, fol. 26r.

²⁰⁴ Na Lužnici v okolí Veselí byly totiž soustředěny nejen dva skutečně velké čtyřkolové mlýny o jedné stoupě, které patřily Bartoši Lužnickému a Pavlu Hrzkovi, ale mimo ně ještě dalších šest mlýnů Vondry Mrzeny, Jana Jelínka, Jana Jandy, Adama Petrlíka, Jiřika Hrona a Jakuba Kubička. Tamtéž, fol. 22r až 23v.

²⁰⁵ V něm jsou kromě původních mlýnů Opatovického, Záblatckého a Veselského, zapsány i nám prozatím neznámé mlýny Horusický, Lužnický, Vokeničkův, Suchdolský, Planský, Vidovský a Vonšův. Všechny tyto mlýny, kromě mlýna Vonšova, můžeme poměrně lehce lokalizovat. Mlýn Vokeničkův je navíc zapsán již v roce 1590, avšak jako mlýn poddanský. SOA Třeboň, CS, „Vejtah 1602/1603,“ sig. CS II 357 6g. Záměrně opomím soupis mlýnů, který se dochoval v podobě evidence přijímaného obilí do obročnice za rok 1591/1592. Tento značně proměnlivý stav, který odrážel jasné změny ve vrchnostenském přístupu k mlýnům bude rozebrán dále, zde považují za užitečnější vycházet z již poměrně stabilní podoby vrchnostenské sítě mlýnů, která je zaznamenána právě v tomto „Vejtahu 1602/1603.“

²⁰⁶ Tento dokument sice neregistruje žádné přidělené mleče a tudíž na jeho základě nemůžeme posoudit možné cesty do mlýnů jako v případě Popisu mlýnů, zato ale poukazuje na zájem vrchnosti pouze o výnosy a výdaje svých mlýnů bez ohledu na to, či obilí to mlynář ve mlýně vlastně semlel.

²⁰⁷ Jednalo se o dva skutečně malé mlýny v těsné blízkosti Českých Budějovic, můžeme se jen dohadovat o tom, do jaké míry mohla být důvodem k jejich provozování snaha konkurovat blízkému královskému městu.

na severu k tomuto účelu přibyl mlýn Horusický. Všechny tyto nové mlýnské provozy, snad jen s výjimkou mlýna Horusického, byly vesměs malé a jejich hlavním úkolem bylo mletí mouky pro poddané z nejbližšího okolí.²⁰⁸ Ani jeden z těchto mlýnů tak nebyl oním monstrózním provozem, do kterého by se dle nařízení Jeho Milosti páně museli trmácet zoufalí poddaní z mnohakilometrových dálek a čekat na svou mouku několik dní dle toho, jak důsledky rajonizace vypodobnila řada autorů včetně Jaroslava Honce.

²⁰⁸ Velikost mlýna vyvozují dle finančních nákladů investovaných do jeho plynulého chodu, jak jej ukazují peněžní účty, a dále také dle velikosti naturálních příjmů, které ze mlýna přicházely, dle Registříků 1608/1609. O obou těchto pramenech bude pojednáno dále. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Důchodové účty panství Třeboň, sig. IA 6R 1 a Registříky obročního úřadu, sig. IA 6R 89.

3. Třeboňské mlýny v rožmberských účtech

Přesuňme se nyní od Popisu mlýnů k trochu jiné „realitě“ rožmberského mlynářství. Abychom si totiž mohli odpovědět na onu zásadní otázku, zda byl velký rajonizační záměr na třeboňském panství uskutečněn a případně s jakým úspěchem, musíme nahlédnout třeboňské mlýny z poněkud jiného úhlu pohledu. A který jiný pramen by nám mohl svou výpovědní hodnotou i přímým vztahem k rožmberskému hospodaření posloužit lépe než právě bohatý a rozmanitý účetní materiál?

Cílem následující kapitoly je vystihnout co nejpodrobněji fungování a proměny třeboňského mlynářství na úrovni panských mlýnů zachycených v rožmberských účtech v přibližném časovém intervalu od poloviny 16. století do počátku 17. století.²⁰⁹ K naplnění tohoto záměru jsem zvolila několik typů účetního materiálu, který pro dané období registruje nejen naturální a peněžité příjmové a výdajové položky týkající se mlýnů jako takových, ale i prameny vztahující se k účetnictví, jež registruje obchod s obilím. Výše zmíněná kritéria pak splňuje hned několik druhů pramenů, které jsou uloženy v třeboňském oblastním archivu. Jedná se o souvislou řadu rožmberských peněžních účtů, která je pro sledované období dochována pouze v podobě spisového materiálu, dále pololetní výtahy z týdenních cedulí, rejstříky obročního úřadu, obilní týdenní cedule a sada rozmanitých účtů ukrytých ve fondu Cizí statky.

V následující části si postupně charakterizujeme jednotlivé druhy pramenů a na jejich základě se pokusíme odpovědět na otázku, jak vypadalo mlynářství na třeboňském panství během řady podstatných hospodářských reforem za posledních dvou vladařů rožmberského impéria.

²⁰⁹ Časové období jsem vymezila roky 1550 až 1615, abych postihla dobu zásadních proměn ve druhé půli 16. století, které rožmberské úředníky motivovaly k vypracování plánu reorganizace mlynářské výroby a vybraný časový interval jsem pak uzavřela krátce po smrti Petra Voka, abych se příliš nevzdálila od rožmberské éry, jež byla hlavním předmětem mého výzkumu.

3. 1 Spisový účetní materiál IA 6R 1²¹⁰

Jak sám název této archiválie napovídá, jedná se o soubor různorodých pramenů, jež sloužily peněžnímu účetnictví rožmberské ústřední kanceláře. Většina z nich by se z diplomatického hlediska²¹¹ dala charakterizovat jako důchodní cedule k sestavení hlavní knihy, která však až do konce 16. století k dispozici není. Tyto cedule mají téměř shodnou strukturu, důchodní písař vždy pro daný půlrok nadepsal hlavičku takového účtu, v níž jej stručně charakterizoval, poté následovala suma zůstatku po předešlém počtu a výčet příjmů v groších českých. Po celkovém součtu všech příjmů byly vyjmenovány výdaje zapsané stejným způsobem.

Nevýhodou tohoto typu dokumentů je torzovitost dochování a stručnost písaře při zápise konkrétních částek, neboť menší příjmy a výdaje často shrnul pod jedinou položku, a tak se musíme spokojit jen s povšechným záznamem typu „za kámen mlýnský, od otavy sečení, poslům na chmelnici 34 kop 41 grošů a 6 denárů,“²¹² nezjistíme tak pro jaký mlýn byl kámen určen, ani kolik ve skutečnosti stál. Navíc se tu výdaje a příjmy týkající se mlýnů zdaleka neobjevují pravidelně.²¹³

Z rozboru tohoto spisového účetního materiálu vyplývá, že třeboňské mlýny nehrály až do konce 16. století v peněžitém rožmberském hospodářství nijak významnou roli.²¹⁴ Vrchnost vesměs svých vlastních mlýnů užívala v první řadě k mletí sladu pro pivovary a investovala do nich jen v nejnútnejší možné míře, jen aby zajistila jejich plynulý chod.²¹⁵

²¹⁰ Přesná citace je SOA Třeboň, Vs Třeboň, Důchodové účty panství Třeboň a Všeobecná korespondence týkající se vrchnostenského účetnictví, sig. IA 6R 1 (červená i černá).

²¹¹ Pro klasifikaci účetního materiálu vycházím z typologie účtů starého kamerálního slohu, jak je rozebrána v ŠEBÁNEK, Jindřich. *Česká diplomatika do roku 1848*. 2. vyd. Praha : Univerzita Karlova, 1984, s. 328-339 a též ze studie Josefa Hanzala, který se přímo zaměřil i na rožmberské účty: HANZAL, Josef. *Hospodářské patrimoniální účty předbělohorského období*. *Sborník archivních prací*, 1966, roč. 16, č. 2, s. 397-419.

²¹² Tamtéž, fol. 60r.

²¹³ Nesouvisle dochované účty druhé poloviny 16. století registrují jen bezejmenné mlýny, respektive jeden bezejmenný mlýn, z něhož plynul, a to ještě zdaleka ne pravidelně, příjem pouze za mletí sladu, k dalšímu bezejmennému pivovaru či pivovarům. Na druhou stranu jedinou častější investicí vrchnosti do tohoto mlýna byl nákup mlýnského kamene. V porovnání k celkovým příjmům a výdajům šlo o zanedbatelné částky. Tamtéž, fol. 1r, 4v, 57r, 60r.

²¹⁴ Prioritu pro Rožmberky naopak již v této době, tedy i před nástupem Jakuba Krčina na post regenta, představovalo rybníkářství. Již v roce 1550 je poznamenán příjem z prodeje ryb 1269 kop 5 grošů a 4 denáry, což je více než polovina celkového půlročního příjmu. Jen pro představu, druhý největší výnos zaznamenal písař Vaněk ze svatojiřského úroku a ten činil pouhých 347 kop 34 gr. 4 den. Tamtéž, fol. 1r a 1v. Pivovarnictví jako druhá nejvýraznější vykazovaná položka se dostává do popředí až v poslední čtvrtině 16. století.

²¹⁵ S první výjimkou, avšak na dlouhou dobu poslední, se setkáme v roce 1560, kdy Rožmberkové nechali postavit nový mlýn v Lomnici. Tamtéž, fol. 69r. Jeho budování však bylo opět motivováno především podporou pivovarnické výroby, neboť spolu s ním byl v Lomnici zřízen i nový pivovar a sladovna. Více o této stavbě ČECHURA, J. *Třeboň*, s. 167.

Mimo důchodní cedule obsahuje tato signatura „*Partikuláře vydání...*“ a jiné, mimořádné účty. Těch přibývá počátkem 17. století a mnohdy umožňují až překvapivý vhled do třeboňské každodennosti.²¹⁶

Po roce 1600 jsou navíc cedule a především již i hlavní účetní knihy třeboňských důchodních písařů mnohem výmluvnější a nabízí nám nejen odpověď na otázku úspěšnosti rajonizace z hlediska výnosu panských mlýnů, ale i rušení mlýnů poddanských a v neposlední řadě zpodobňují starý český mlýn i jako malý technický zázrak.

Pojednou vidíme, že se situace v panských mlýnech po, pro nás stěžejním roce, 1590 výrazně změnila. K roku 1607 se mlelo obilí hned v 10 panských mlýnech,²¹⁷ u nichž se nově kromě řezání dřeva také válovalo sukno na valchách. Vrchnost každoročně investovala nemalé částky do oprav a modernizace mlecího zařízení, údržby přívodu vodní síly, vodních kol, prosévacího zařízení i rekonstrukce mlýnské budovy.²¹⁸ Neopomenutelným výdajem byla mzda pro mlynáře, která se odvíjela od množství a druhu semletého obilí. V tomto ohledu stále výrazně převažovalo zpracování žita, podstatně méně pak prošlo mlýnskými kameny pšenice a ječmene. Mlynáři byli ovšem ohodnoceni i za produkci obilních odpadů v podobě prachu a opišků.²¹⁹

Do vrchnostenské pokladnice se pak vynaložené finance vracely jako výnosy z prodeje

²¹⁶ Odhlédneme-li od mlynářství, pak je doslova ukázkovým účet evidující stavbu 36 domů za celkovou sumu 1046 kop 15 grošů a 4 denáry. Uvádím jej v celém rozsahu jen proto, abych nastínila, co vše se dá z účtů druhé poloviny 17. století vyčíst. Zápis je datován k roku 1559 a uvádí zhruba toto: „*Tesařům za stavění od jednoho po 13 kopách 468 kop, za 42 000 šindele po 57 gr. 134 kop 54 gr., za železo, hřebíky, plechy i jiné všeliké železné potřeby 124 kop 14 gr. 5,5 den., vlachům od vyzdívání komínů veřejí i jiného 111 kop 47 gr., za prkna k týmž domům 17 kop 22 gr. 4 den., od navažování světnic domovních síní a komor 11 kop 27 gr. 6 den., sklenářům 20 kop 24 gr., za zahradu Želízkoví 40 kop, za vápno 16 kop 51 gr., 3 den., za cihly 100 kop 8 gr., tesařům od lesa sekání k vratům 1 kopa 6 gr. Summa summarum 1046 kop 15 gr 4 den.*“ SOA Třeboň, Vs Třeboň, Důchodové účty panství Třeboň, sig. IA 6R 1, fol. 61r.

²¹⁷ Z mlýnů, jež pracovaly již v roce 1590, stále s jistotou mlel mouku Opatovický, Záblatký a Veselský mlýn, k nimž přibýly mlýny v Hrusicích, v Lužnici, v České Plané (Planá u Českých Budějovic), ve Vidově a v Suchodole. Dále pak ještě mlýn Vokeníčkův a Vonšův. U Vokeníčkovy mlýna byla v provozu i pila, u Opatovického a Veselského nejen pila, ale ještě navíc i valcha.

²¹⁸ Přehled cen jednotlivých částí mlýnské složení je přiložen v tabulce č. 7. Tudíž na tomto místě zmíním spíše cenové ohodnocení některých prací spojených s takovými opravami. Následující se vztahuje k roku 1607: za vyhotovení vantroků na Opatovickém mlýně dostal mlynář 81 kop 31 grošů, vykroužení jednoho běhounu stálo 1 kopy, dovezení mlýnské kamene z Prahy přišlo Rožmberky na 6 kop, oprava vodního kola stála více než 1 kopy, sekání pemrlice (palička na úpravu povrchu mlýnských kamenů k lepšímu rozemílání obilí (tzv. ostření), pozn. aut.) vyšlo na 6 denárů, její „vocolování“ 6 grošů, ostření pak též 6 grošů, levněji byl ohodnocen stejný úkon u oškrtů (ostré kladívko na ostření mlýnských kamenů), a to na 2 denáry, vysekání jednoho zubu na pile stálo 1 groš, sváření jednoho plechu 6 grošů, sváření zděří (kovový spoj upevňujících čep k hřídeli, obvykle v počtu 2 až 3 na jednu hřídlel, pozn. aut.) u hřídelle 2 groše, sváření obručí na hřídelle 4 groše, sváření kleští 2 groše. Vystavění jezu u Lužnického mlýna v roce 1615 stálo 10 kop. Tamtéž, fol. 13v až 18r.

²¹⁹ Opišky jsou zbytky vzniklé při zpracování ječmene na kroupy, podobně jako mlýnský prach, i opišky se především zkrmovaly.

pšenice, ječmene a sladu do pivovarů, menší peníze inkasovali mlynáři také za vykrmené vepře a obilí, jež putovalo nejen do panské kuchyně, ale bylo určeno i k volnému prodeji poddaným. Doplňkové provozy, tedy valchy a pily, pracovaly s minimálními provozními náklady, o to však menší byl jejich podíl na celkových příjmech z mlynářské výroby.²²⁰

Posledním typem dokumentů, který byl přiřazen mezi účetní spisy, je registr dluhů, který vznikl v souvislosti s rostoucím schodkem rožmberského rozpočtu těsně před smrtí Petra Voka na přelomu let 1609 a 1610 a následně i novou vrchností roku 1615. Soupis obsahuje mimo jiné i velikost obilních dluhů jednotlivých mlýnů (přepočtených na kopy grošů míšeňských). Srovnání obou seznamů svědčí o tom, že vymáhání, pokud se k němu písaři vůbec uchýlili,²²¹ těchto většinou nepatrných částek skončilo jen s několika málo výjimkami bez úspěchu, na druhou stranu však tyto dluhy také nijak nenarostly. Z hlediska rajonizace je podstatný jiný fakt, a to ten, že se v seznamu objevují nejen mlýny panské, ale i mlýny poddanské. A tak díky tomuto poznamenání dluhů víme, že mezi lety 1609 až 1615 na třeboňském panství stále fungovalo 17 poddanských mlýnů!

²²⁰ Téměř po celé sledované období od počátku 17. století byly ceny za tyto produkty vesměs totožné, a to i v daném roce pro všechny fungující mlýny. Zvalchování jednoho postavu (asi 20 metrů) sukna přišlo soukeníka na 3 groše, jedno prkno bez krajin se dávalo za 6 grošů, s krajinami pak za symbolický 1 groš. Poněkud flexibilnější byly sumy stanovené za prodej jednoho vepře. Jistě zajímavý je i poznatek, že kuchař Jeho Milosti páně zaplatil za jednoho vepře v průměru o jednu kopu grošů míšeňských více než obyčejný poddaný. Cena za jednoho vepře byla poměrně vysoká, pohybovala se od 4 do 6 kop.

²²¹ Pod označením Účty všeobecně pod výše vzpomínanou signaturou CS II 356 6h je uložena zpráva Vilémovi z Rožmberka z roku 1589 týkající se upomínání důchodních písařů, kteří mají vymáhat všechny dlužné naturální i peněžité částky a co nejdřív je odvést do Třeboně. Z další korespondence mezi Petrem Vokem a Jindřichem Vintířem z Vlčkovice vyplývá, že ještě roku 1604 nebylo předchozí nařízení naplněno. SOA Třeboň, CS, Účty všeobecně, sig. CS II 356 6h, nefol. Velice podrobně se vymáhání obilních dluhů ve stejné době pro krumlovské panství věnoval STEJSKAL, A. *Obilní dluhy*, s. 21-70.

3. 2 Pololetní účty IA 6R 48²²²

Další typ účetního materiálu, který přímo souvisel s finančním hospodářstvím posledních Rožmberků, jsou pololetní účty. Tento druh pramene se co do vnitřního členění příliš neliší od výše nastíněných důchodních cedulí, jeho podoba je však jednotnější, což je zřejmě dáno pozdějším datem založení, kdy již centrální správa kladla větší důraz na pečlivé vedení účetní evidence celého dominia.²²³ Ze všech, pod touto signaturou evidovaných archiválií, vypovídá o fungování rožmberského velkostatku asi nejlépe hlavní účetní kniha,²²⁴ která postihuje období od roku 1592 až do roku 1611, avšak pouze pro borovanské panství.

Z této knihy je patrné, že písař skutečně dohlížel nad výběrem všech pravidelných poplatků, peněžité příjmy pak schraňoval ve vlastní pokladnici, z níž musel poplatit veškeré výdaje a za dané pololetí následně odvést zůstatek do centrální pokladny. Tento čistý příjem do „*truhly Jeho Milosti páne*“ byl značně proměnlivý, někdy se jednalo o pár desítek grošů, jindy i několik kop, nikdy ve sledovaném časovém úseku se však borovanská pokladna nedostala do mínusu, byť ve skutečně nepříznivém období pokryl zůstatek sotva písařův plat.²²⁵

Přestože pro rajonizaci třeboňských vodních mlýnů neposkytuje tento pramen v podstatě žádné podstatnější informace, představuje podrobnou, kontinuální evidenci příjmů a výdajů všech borovanských dvorů a mlýnů. Můžeme tedy říci, že mezi léty 1592 až 1611 fungovaly na borovanském panství dva dvory, Hlubocký a Borovanský, a tři mlýny, Beranův, Borovanský a Rynšův s pilou.²²⁶ Příjmy jsou rozděleny do jednotlivých rubrik dle dvorů, mlýnů, na samém začátku jsou vždy ještě vypsány příjmy všeobecné.²²⁷ Skladba příjmů z obou dvorů byla téměř totožná, obchodovalo se nejen s dobyt看em, ale i s masem, vlnou, kůžemi, pravidelně se významná suma získávala i prodejem mléka a sýrů. Z těchto

²²² SOA Třeboň, Vs Třeboň, Pololetní výtahy z účtů panství Třeboň a statku Borovany, sig. IA 6R 48.

²²³ STEJSKAL, A. *Obilní dluhy*, s. 23.

²²⁴ Jméno důchodního písaře je poznamenáno, stejně jako tomu bylo u spisového materiálu v signatuře IA 6R 1, na počátku každého nově začatého účetního období. Účet začíná roku 1592 vést Havel Třeboňský, následně od sv. Jiří 1594 jej vystřídá Vít Soběslavský, po něm přichází roku 1596 Jakub Prachatický, od roku 1602 je v záhlaví účtů uveden Ondřej Lomnický a posledních 6 let vedl účet opět Jakub Prachatický. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Pololetní výtahy z účtů panství Třeboň a statku Borovany, fol. 19r, 39r a dále nefol.

²²⁵ Tak například v období od října 1592 do dubna 1593 činil čistý zisk pouhých 16 grošů a 1 denár. Tamtéž, fol. 8v.

²²⁶ Ten se poprvé objevuje až k roku 1593, kdy je poznamenána mzda mlynáři na Rynšově mlýně ve výši 6 kop 17 gr. a 4 den. Tamtéž, fol. 17r.

²²⁷ Mezi těmito všeobecnými příjmy se evidovaly výnosy z půdy, vyplácení se z robot, svatohavelské a svatojiřské úroky či plat z řek. Je potřeba zdůraznit, že plat z řek ale není totožný s poplatkem mlynářů za užívání vodní síly z rožmberských řek, nýbrž zahrnuje především výnosy z lovu ryb.

pololetních příjmů²²⁸ písaři vypláceli především mzdu čeládce²²⁹ a mlynářům, určitý obnos pak posílali do borovanského kláštera. Příjmové položky též vypovídají o obchodu s obilím. Ceny jednoho strychu žita, pšenice, ječmene i ovsy se dynamicky proměňovaly nejen v závislosti na čase, ale zdá se, že i dle prodávajícího a nakupujícího.²³⁰ Nejčastějším příjemcem pšenice, žita i ječmene byl borovanský pivovar, prodávalo se však i do Třeboně nebo do Nových Hradů.

Počet panských mlýnů oproti roku 1590 vzrostl o dva „nové“ mlýny. Uvozovky u adjektiva upozorňují na to, že ona novost byla dána pouze jejich nových majitelem, nikoli tím, že by Rožmberkové během dvou let vystavěli u Borovan hned dva nové mlýnské provozy. Jak Rynšův, tak i Beranův mlýn byl totiž vykoupen z poddanské držby. Oba se nacházely u říčky Stropnice necelé 2 kilometry od Borovan²³¹ a v roce 1590 to byly dva největší poddanské mlýny o třech kolech. Po celých dvacet let, jež kniha eviduje, jsou však mlýny pouze marginální účetní položkou výhradně na straně výdajů. Vrchnostenská správa mlýnů se totiž zřejmě příliš neosvědčila, a tak se nejprve na Beranův a později i na Rynšův mlýn záhy vrátil poddanský mlynář.²³² Necelých devět let od „rajonizačního“ roku 1590 se tak na Borovansku opět mlelo obilí výhradně v poddanských mlýnech.

²²⁸ Jednalo se o stovky kop grošů míšeňských.

²²⁹ Vydeme-li z předpokladu, že mzda pro čeládku byla na obou dvorech přibližně stejná, můžeme konstatovat, že Borovanský dvůr byl co do počtu potřebné pracovní síly přibližně jednou tak velký než dvůr Hlubočský. Tento předpoklad by potvrdilo i porovnání příjmů z obou dvorů, kdy příjem ze dvora Borovanské byl vždy o několik desítek kop vyšší.

²³⁰ Právě cena žita v rámci jednoho pololetí značně kolísala. Vezmeme-li si ku příkladu situaci na přelomu let 1599 a 1600, zjistíme, že cena jednoho strychu žita byla od 2,5 kopy do 4 kop! V roce 1601 se pak cena žita relativně ustálila na 2 kopách za strych, avšak pro císaře do Uher vyšel jeden strych žita na 2 kopy 10 grošů. Podobně se v některých letech lišily i ceny obilí prodávaného z obročnice a ze mlýnů. Poměrně stálá cena jednoho strychu pšenice vykazovala větší výkyvy pouze v průběhu času. Na počátku vedení knihy roku 1592 zapsal písař Havel cenu 1 kopa 15 grošů za strych pšenice a v roce 1600 to již bylo o dvě kopy více. Tamtéž, nefol.

²³¹ Borovanský i Beranův mlýn dodnes existují, jejich polohu dokonce můžeme velmi snadno určit jen s pomocí online turistické mapy na [mapy.cz](http://www.mapy.cz). Nedaleko od nich pak stojí ještě mlýn Štroblův, který zůstal nadále poddanským. *Mapy.cz*. [online]. [Cit. 2014-06-28]. Dostupné z: <<http://www.mapy.cz/zakladni?x=14.6278771&y=48.8860917&z=14&l=0>>

²³² Beranův mlýn je naposledy evidován mezi panskými výdaji roku 1595, toho samého roku byla uzavřena i pila na Rynšově mlýně. Po roce 1599 tak na Borovanech opět pracoval jen jediný panský mlýn Borovanský. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Pololetní výtahy z účtů panství Třeboň a statku Borovany, sig. IA 6R 48, nefol.

3. 3 Registříky obročního úřadu IA 6R 89²³³

Nyní již opustíme rožmberské finanční hospodářství a podíváme se na mlýny prizmatem účetnictví naturálních statků, jež by nám s ohledem na povahu mlynářství mohlo podat podrobnější zprávy o mlynářské výrobě. Vedle sešitu poznamenávajícího příjem desátečního obilí na třeboňském panství pro rok 1582, který nám na několika málo foliích poskytuje základní přehled o vesnicích vázaných odvodem obilních desátků i o celkové sumě jednotlivých takto přijatých obilnin, se zde nachází množství velice podrobných „*Registříků*“, na půlarších psaných a následně sešitých tenkých sešitů příjmů a vydání nejrůznějších druhů obilí, mlýnských výrobků, dřeva i produktů z vrchnostenských pil.²³⁴ Veškerý bohatý evidenční materiál se však vztahuje pouze ke krátkému časovému období od sv. Havla 1608 do sv. Havla 1609.

Tento roční interval byl dále rozdělen na menší časové úseky, během nichž písař²³⁵ často velice zevrubně poznamenal pro všechny třeboňské mlýny a pily veškerý pohyb jednotlivých komodit. Jedná se celkem o téměř čtyři desítky takovýchto registříků, které nám pro počátek 17. století objasňují situaci na třeboňských mlýnech, nejen z hlediska jejich počtu, ale i skladby, objemu a odbytu jejich produkce.²³⁶

Za necelých 20 let po připravované rajonizaci vzrostl počet třeboňských panských mlýnů téměř dvojnásobně, Registříky evidují celkem 9 mlýnů, které významným způsobem zasahovaly do rožmberského hospodaření s obilninami. Oproti Spisovému účetnímu materiálu mezi výčtem panských mlýnů postrádáme mlýn v České Plané, na základě příjmu žita v daném roce však víme, že Rožmberkové, podobně jako na borovanském panství, i zde poskytli tento mlýn k pronájmu poddanskému mlynáři.²³⁷ Dřevo se stále řezalo na třech

²³³ SOA Třeboň, Vs Třeboň, Registříky obročního úřadu panství Třeboň, sig. IA 6R 89.

²³⁴ Dochovaly se nám Registříky pšenice, žita, ječmene, mlýnského prachu, opišků, otrub a pro studium fungování vrchnostenských pil jsou pak velice zajímavé především Registříky prken, rejílů, krajin a fošen.

²³⁵ Na přiloženém listě mezi Registříky registrující odvod obilí na obročnici třeboňskou ze dvorů a mlýnů pro rok 1609 je podepsán také mlýnský písař Vít Ledenický. Tento poměrně nový úřad byl zaveden právě v souvislosti s reformou mlynářství po roce 1590. STEJSKAL, A. *Obilní dluhy*, s. 28.

²³⁶ Abych ukázala, na jak široké spektrum otázek nám mohou tyto precizně vedené účty dát odpověď, uvádím, že například Registřík na příjem žita poznamenává přijetí žita za nájem Jelínkovského a Planského mlýna. Zprostředkovaně tak získáváme informaci nejen o formě plateb za pronajímání mlýna, ale též o existenci nájemních mlynářů na vrchnostenských mlýnech, kteří za užívání mlýna platili v naturáliích. Více o způsobech pronajímání mlýnů a s tím spojených platech WINTER, Zikmund. *Řemeslo a živnosti 16. věku v Čechách*. 1. vyd. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1909, s. 637-639.

²³⁷ Ročně platil Planský mlynář 3 strychy pšenice a 25 strychů žita. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Registřík na příjem žita a Registřík na příjem pšenice, sig. IA 6R 89.

panských pilách²³⁸ a ze mlýnů inkasované žito a ječmen pak spotřebovávalo 6 dvorů.²³⁹

I přes značný nárůst nových panských mlýnů však hlavním zásobovatelem třeboňských pivovarů i nadále zůstávaly dvory. Celková spotřeba pšenice ovšem i tak v daném období výrazně převýšila příjmy z obou druhů vrchnostenských provozů.²⁴⁰ Mlýny zůstaly v prvé řadě největším producentem žita a mlýnského prachu, což ve své podstatě odpovídá tradičnímu zaměření obilních mlýnů, kde se preferovala výroba žitné mouky. Kromě ní se ve mlýnech ještě na stoupách tloukly ječné kroupy, přičemž takto získaným „vejmelným“ ječmenem, podobně jako žitem, se vyplácela čeled' na vrchnostenských dvorech.²⁴¹

Neméně významným provozem spojeným s mlynářstvím byly pily. Ročně se na všech třech pilách vyrobilo 1575 prken, 800 fošen a 1356 krajín.²⁴² Prkna se z největší části upotřebily hned ve mlýně,²⁴³ buď na opravu mlýnských kol, stoup, podlah či na nové moučné truhly, nebo posloužily jako stavební materiál při rekonstrukcích či rozšiřování mlýna.²⁴⁴ K podobným účelům se hodily i krajiny a fošny, obvykle se s nimi ovšem zpevňovaly jezy,²⁴⁵

²³⁸ Opět v porovnání se Spisovým účetním materiálem k roku 1607 na panství Třeboň i nadále fungovala pila Opatovická, Veselská a Vokeničkova.

²³⁹ K původním 4 dvorům z roku 1590 (Dvorecký, Nový, Baštský a Lhotecký) přibyl ještě dvůr Břilický a dvůr Vrch. Co do počtu čeledě byl stále největším Krčínem zbudovaný Dvorec s 20 trvale vyplácenými pracovníky, dále pak Nový a Lhotský dvůr s 12 osobami, ve Vrchu sloužilo pouze 11 osob, v Baštském 9 a nejmenší byl nový Břilický dvůr s pouhými 6 čeledíny.

²⁴⁰ Jen v období od sv. Havla 1608 do sv. Jiří 1609, pro které máme k dispozici samostatné údaje pro vydání ze dvorů i mlýnů, se celkově spotřebovalo přes 2000 strychů pšenice, z toho pro potřeby třeboňského pivovaru připadlo 1652,5 strychu pšenice. Pokrytí největší části si mezi sebou rozdělily dvory, pouhých 81,5 strychu přišlo do pivovaru ze mlýnů. Ty pak za celý rok vyprodukovaly pouhých 334,5 strychu pšenice. Nabízí se tedy otázka, odkud se každoročně bralo ohromné množství pšenice nezbytné k vaření kvalitního pšeničného piva? Odpověď na ni nám podává další druh účtů, o kterých bude pojednáno dále. Týdenní obilní cedule totiž mimo dvory a mlýny v příjmových položkách pšenice uvádí též „směněno za žito,“ případně i „koupěno.“ Na rožmberském dominium bylo běžnou praxí proměňovat stovky strychů „vejmelného“ žita za pšenici v rámci oboustranně výhodného obchodu s místními sedláky. Ačkoliv Jaroslav Honc se ve svém článku o této výměně ve spojitosti s rajonizací nezmínil, nebyl by rajonizační záměr bez této praxe vůbec myslitelný. O směňování obilí píše i ČECHURA, J. *Šlechtický podnikatelský velkostatek*, s. 307.

²⁴¹ Úředníci počítali s týdenním platem 1,5 mírky žita na jednu osobu, což údajně mělo vystačit na vymletí žitné mouky potřebné k napečení chleba na celý týden. Dle tohoto odhadu se vyplácel naturální plat na všech třeboňských dvorech. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Registřík na vydání žita, sig. IA 6R 89.

²⁴² Rozdíl mezi těmito třemi druhy stavebních materiálů spočívá v tloušťce prkna, nejtenčí je krajina, která je také nejméně opracovaná, o něco silnější je prkno a nejsilnější a nejpevnější je pak fošna.

²⁴³ Poněkud neobvyklým příjemcem nejen prken, ale také fošen byla jakási paní Zuzanka, k níž na „poručení Jeho Milosti páně“ doputovalo značné množství zpracovaného dřeva, jež i v porovnání s takovými spotřebiteli jako byly mlýny, pivovary a rybníky nebylo zdaleka přehlednutelné. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Registřík na vydání prken a Registřík na vydání fošen, sig. IA 6R 89.

²⁴⁴ V daném roce se ve Vokeničkově mlýně postavila nová prachovna (nejspíše se jednalo o prachovou komoru, tedy zvláštní místnost, kde se skladoval mlýnský prach, mohlo ovšem jít, vzhledem k tomu, že u Vokeničkova mlýna byla pila, i o prachovnu na semilání pilin pro výrobu střelného prachu, ŠTĚPÁN, L. -KŘIVANOVÁ M. *Dílo a život*, s. 131), ve Vidovském se zase opravily schody k věži, kde se skladovalo obilí, ve Vonšově mlýně se naopak k uskladnění obilí uzpůsobil půdní prostor, avšak zdaleka nejvíce prken spotřebovala stavba nového Podhrázského mlýna! SOA Třeboň, Vs Třeboň, Registřík na vydání prken z pil, sig. IA 6R 89.

²⁴⁵ Toho roku strhla velká voda jez u Planského mlýna, vrchnost jako pronajímatel jej opravila na vlastní

avšak hlavním příjemcem fošen i krajin byly jiné druhy vrchnostenského podnikání, dvory a rybníkářství.

Chceme-li se s pomocí těchto rejstříků přiblížit k odpovědi týkající se úspěchu či neúspěchu rajonizace, bude nás zajímat především podíl jednotlivých mlýnů na ročním příjmu zmiňovaných surovin. Nejvíce pšenice, žita, ječmene i mlýnského prachu vyprodukovaly mlýny, které vlastnila vrchnost ještě před rokem 1590, více jak polovina totiž pocházela z Opatovického a Záblického mlýna. Z nových panských mlýnů vynikal mlýn v Horusicích, který směle konkuroval i mlýnu Veselskému. Pár procenty se na celkovém příjmu podílel mlýn Vokeníčkův,²⁴⁶ jehož odkoupení z poddanské držby mělo větší úspěch než podobný případ Rynšova a Beranova mlýna v Borovanech, naopak zcela nepatrný význam měly tři nejmenší mlýny, Suchdolský, Vidovský a Vonšovský.²⁴⁷

náklady. Tamtéž, Rejstřík na vydání krajin.

²⁴⁶ Mlýn původně patřil mlynáři Janu Vokeníčkovi a neprodělal-li od roku 1590 zásadní rekonstrukci, pak měl tři kola, jednu stoupu, jednu pilu a nacházel se na řece Lužnici. V tomto ohledu asi jen stěží mohl předčít dva největší mlýny o více jak 10 kolech.

²⁴⁷ Chybějící údaje pro příjem ječmene ze Suchdolského mlýna naznačují, že v tomto mlýně zřejmě nebyla ani stoupa.

3. 4 „Vejtah 1602/1603“ CS II 357 6g²⁴⁸

Poněkud pozapomenutý, k Popisu mlýnů přiřazený účet je nejen pro objasnění rajonizačního záměru, ale též pro dějiny mlynářství ze všech výše uvedených pramenů zřejmě nejcennější. Vzhledem k tomu, že jeho stručné charakteristice jsem se věnovala již výše, zdůrazním jen tolik, že se jedná o výběr některých výdajů a příjmů týkajících se několika panských mlýnů na čtyřech třeboňských panstvích, včetně Třeboně. V porovnání s ostatními typy zde prezentovaného účetního materiálu jde o netradiční registr části finančního rožmberského hospodaření, který vznikl za specifickým účelem, a nejednalo se tedy o průběžně vedený účet.

Za 12 let, které uplynuly od Popisu mlýnů k sestavení „Vejtahu“ z let 1602/1603, se situace panských mlýnů na třeboňském panství vskutku radikálně proměnila. Jejich počet již tou dobou vzrostl na 10,²⁴⁹ avšak čistý zisk ani z dvojnásobku panských mlýnů nedosáhl té částky, kterou si přáli autoři Popisu z roku 1590.²⁵⁰ Mlýny mlely především žito, přičemž strych žitné mouky se prodával za 1 kopy grošů, pšeničná mouka přišla mleče na půldruhé kopy, ječmen i mlýnský prach stály pár desítek grošů. V Opatovickém mlýně se toho roku dokonce zpracovalo i 10 strychů ovsa.²⁵¹

Mnohem zajímavější než příjmy jsou však v případě tohoto účtu výdaje. Ty totiž vypovídají nejen o vyplácení panských mlynářů, ale také o výměně mlýnských kamenů a využívání v dané době moderního vysévacího zařízení. Mlynáři na vrchnostenských mlýnech byli placeni nejen od semletého obilí, ale též za drobné opravy, které ve mlýně prováděli, jejich roční plat se pohyboval od necelých 68 kop pro opatovického mlynáře až po 4 kopy 19,5 groše za službu na Suchdolském mlýně. Častá a velice nákladná byla výměna mlýnských kamenů, s jejichž nákupem se setkáváme snad ve všech mlýnských peněžních účtech. Na přelomu roku 1602 a 1603 se na Třeboni za nákup 31 kamenů utratilo 269 kop a 17 grošů, nejdražší kousek osadili v Suchdolském mlýně, jeho cena přesáhla šestinu celkových ročních

²⁴⁸ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g.

²⁴⁹ Šlo o nám již známé mlýny Opatovický, Záblatský, Horusický, Veselský, Lužnický, Vokeničkův, Suchdolský, Planský, Vonšův a Vidovský.

²⁵⁰ Konkrétně měl být čistý zisk z 5 panských mlýnů k roku 1590 celých 1840 kop, zatímco reálný zisk v roce 1603 byl 1270,5 kopy. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů, sig. CS II 357 6g, Sešit 1, fol. 26v. Ještě tragičtěji vychází porovnání počtu a výnosu mlýnů na panství Krumlovském. Tady přibýlo hned 7 nových mlýnů ve vrchnostenské správě, avšak jejich výnosy sotva dosáhly poloviny „rajonizačního“ ideálu. Tamtéž, fol. 81r.

²⁵¹ Mlýn v Plané naopak v tomto období semlel jen 6 strychů pšenice a 50 strychů žita. I z hlediska celkového příjmu šlo o nejmenší mlýn. Dle počtu vyměněných mlýnských kamenů měl nejspíš pouze jediné složení. Více než na mletí mouky se totiž planský mlynář soustředil na poněkud výnosnější chov lososů. Tamtéž, „Vejtah 1602/1603“, fol. 5r.

výnosů ze semletého obilí. V rámci výdajů za rozličné menší opravy specializovanými řemeslníky je zapsán i nákup „plátna pytlíkového,“ nejedná se však o obyčejné pytle na mouku, nýbrž o součást hasačertu.²⁵² Rožmberkové zjevně nelitovali peněz vynaložených na zakoupení kvalitní výbavy do svých mlýnů,²⁵³ výdaje za údržbu panských mlýnů byly totiž nejen dle tohoto „Vejtahu,“ ale i podle účtů z následujících let značné, u dvou největších mlýnů, Opatovického a Záblatského, šlo o více jak stovku kop grošů ročně.

²⁵² Hasačert sloužil k dokonalejšímu prosévání, tedy třídění vymleté mouky dle její hrubosti. Základem takového zařízení byl totiž pytlík utkaný z ovčí vlny nebo z žíní, který se otfásal díky speciálnímu propojení s palečným kolem. Hrubost a kvalita mouky tak byla dána právě vhodným druhem látky, která se na tento vysévací pytlík použila. Tento převratný způsob, kterým se nejen získala kvalitnější mouka, ale odstranila se i fyzická práce při ručním prosévání mouky obyčejnými síty, byl údajně vynalezen pražskými mlynáři již na konci 15. století. Přímé doklady o jeho zavádění ale chybí. Z hlediska technického pokroku ve mlýnech je tedy tato informace velice cenná. ŠTĚPÁN, L.-KŘIVANOVÁ, M. *Dílo a život*, s. 48-49.

²⁵³ Mlýnské kameny se přivážely až z Prahy, plátno na vysévací pytlíky kupovali na trhu v Linci. Tuto praxi nám odhalují finanční účty pod signaturou IA 6R 1. Roku 1607 byl na Opatovický mlýn pořízen mlýnský kámen v ceně 5 kop grošů, za jeho dovoz však dostal forman celých 6 kop. Jeden štůček (asi 35 metrů) v Linci zakoupeného pytlíkového plátna vyšel na 18,5 kopy. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Důchodové účty panství Třeboň, sig. IA 6R 1, fol. 13v.

3. 5 Cedule týdenní obilní rožmberských panství CS II 357 6h²⁵⁴

Ve fondu Cizí statky se v třeboňském archivu nalézají zřejmě nejpodrobnější pramen k naturálnímu hospodářství rožmberského velkostatku, který se shodou okolností dochoval právě pro rok 1590, a jsou jím týdenní obilní cedule evidující na 150 foliích příjmy a výdaje celkem 14 druhů obilovin, luštěnin a mlýnských produktů²⁵⁵ pro období od 30. srpna 1590 do 29. srpna 1591 pro celé dominium. Všechny tyto cedule mají naprosto stejnou podobu. Nejprve je opsán zůstatek z předešlé cedule, poté je zapsán celkový týdenní příjem, který je veden ve zvláštní položce pro mlýny a dvory,²⁵⁶ dále následují přesně zaznamenané výdaje pro jednotlivé druhy naturálií a týdenní účet je uzavřen novým konečným zůstatkem.

Těžko bychom si mohli představit lepší evidenci naturálního hospodářství předbělohorského šlechtického velkostatku, než je právě tento pramen. Absenci výčtu v daném roce fungujících mlýnů a dvorů nám totiž v plné míře vynahrazuje množství zajímavých informací o živočišné a rostlinné výrobě na raněnovověkém jihu Čech. Paralelně poznamenávané příjmy ze dvorů a mlýnů navíc umožňují provést žádoucí srovnání u totožných surovin.

V „rajonizačním“ roce 1590 byly dominantním producentem pšenice, ječmene a ovsa, panské dvory. V daném období díky nim přibývalo do obročnice tisíce strychů obilí, avšak pouze ve druhé polovině roku 1590 a na jaře roku 1591, posléze, přibližně od konce dubna 1591, se již o veškeré příjmy obilí staraly pouze mlýny.²⁵⁷ Ty sice zdaleka nemohly konkurovat dvorům v produkci výše zmíněných druhů obilí, za to však fungovaly jako více méně trvalý dodavatel a z hlediska příjmu žita byly jednoznačně na prvním místě.²⁵⁸ Navíc byla jejich produkce velice rozmanitá, mimo hrách, proso a mák totiž prošly mlýnem všechny v cedulích zachycené suroviny. Mlýny navíc byly výhradním výrobcem mlýnského prachu, tluči,²⁵⁹

²⁵⁴ SOA Třeboň, CS, Cedule týdenní obilní rožmberských panství, sig. CS II 357 6g.

²⁵⁵ Kromě tradičních obilnin jako je pšenice, ječmen, žito a oves, je tu zapsáno také proso, semenec, mák nebo pohanka, luštěniny zde zastupuje hrách, mlýnské produkty zase tluč, halšpán, otruby, mlýnský prach a vopelek.

²⁵⁶ V poznámkách se zdůrazňoval i jiný druh příjmu, protože nejen dvory a mlýny byly v roce 1590 významnými producenty obilí, to se totiž získávalo také jako desáteční (zřejmě šlo o původní církevní desátky, které si přivlastnila vrchnost), nakupovalo se od lidí, převádělo se mezi obročnicemi, směňovalo se za jiné druhy obilí, případně se sklízelo přímo ze dna třeboňských rybníků.

²⁵⁷ Dle týdenních cedulí dodaly panské dvory do obročnice 3208,25 strychu pšenice, 2230,25 strychu žita, 4876,25 ječmene a 7883,25 strychu ovsa. SOA Třeboň, CS, Cedule týdenní obilní, sig. CS II 357 6h.

²⁵⁸ Mlýny odvedly v daném roce do obročnice 4255 strychů žita, zatímco mlýny, jak již bylo vypsáno v předchozí poznámce, „pouhých“ 2230,25 strychu. Tamtéž.

²⁵⁹ Tluč je dřívější název šrotu, tedy nahrubo roztlučeného obilí, které se využívalo především jako krmivo.

halšpánu,²⁶⁰ otrub i vopelků,²⁶¹ jež měly význam zvláště pro živočišnou výrobu velkostatku, neboť sloužily jako krmivo pro menší hospodářská zvířata. Mezi krmivy vynikal obzvláště mlýnský prach, ročně jej více jak 1000 strychů zkonsumovali vepří chování při mlýnech i dvorech.

K výkrmu nejrůznějších zvířat chovaných na rožmberských statcích ale byly v různé míře využívány všechny druhy obilnin. Z pšenice se připravoval zásyp pro labutě, z žita a ječmene²⁶² zase tluč pro psy, avšak značně žádaným krmivem byl hlavně oves. Týdně se na rožmberských dvorech spotřebovalo od pár desítek do několika stovek strychů této obiloviny, na níž závisel nejen chov koní, tažných a krmných volů, ale zpracovával se také jako krmivo pro husy, slepice, kapouny, psy či labutě. O přísun ovsa do obročnice se starala pouze obilní produkce panských dvorů, v době přibližně od května, kdy se tyto dodávky zastavily, tak bylo nutné oves ve velkém nakupovat, případně směnit za jiný druh obilí. Onou nejčastěji směňovanou obilovinou bylo i na konci 16. století žito, které fungovalo jako jakési univerzální naturální platidlo. Jak jsem již upozornila výše, žitem se mimo ovsa kompenzoval v první řadě trvalý nedostatek pšenice k vaření piva v panských pivovarech. Týdenní cedule ozřejmují důležitost této praxe, neboť od října 1590 do srpna 1591 se tímto způsobem vyměnilo 1646 strychů žita. Žitem, jehož konstantní příjem zajišťovaly rožmberské mlýny, se dále proplácela mzda dvorské čeledi a nemalé množství se týdně prodávalo poddaným.²⁶³

Právě tento výhodný obchod učinil z žita mimo jiné i významnou pivovarnickou obilninu.²⁶⁴ Ačkoliv nám tedy tyto Týdenní obilní cedule nenabízí žádné zprávy týkající se konkrétně jednotlivých rožmberských mlýnů a neumožňují provést ani žádoucí srovnání mlýnů třeboňských, osvětlují nám skrze zachycení skladby a fungování rožmberské obilní produkce onu důležitou souvislost mezi zamýšlenou rajonizací mlýnů a rozšiřováním rožmberských pivovarů.

²⁶⁰ Halšpán je meziproduct vzniklý při výrobě mouky podobný otrubám. Přidával se například do mouky na pečení chleba.

²⁶¹ Jedná se o pokrutinu, což byl dokulata slisovaný bochníček z opišků (odpadu při výrobě krup) nebo slupek jiných semínek, nejčastěji lněných. V cedulích se s tímto mlýnským produktem setkáme jen výjimečně, je však zřejmé, že sloužil též jako druh krmiva a v menší míře jako návnada na ryby.

²⁶² Ječmen byl samozřejmě široce použitelným krmivem nejen pro psy, ale také pro husy, slepice, kapouny a tvořil i základ zásypu pro divoké kačery. Tamtéž.

²⁶³ Prodej žita skutečně přinášel rožmberské pokladně nemalé zisky, jen za rok 1590/1591 se prodalo 6055,5 strychu, přičemž cena za jeden strych se na jaře 1591 pohybovala kolem 3 kop grošů. Dle týdenních cedulí můžeme navíc sledovat, jak se zvyšovalo množství prodaného žita úměrně k tomu, jak klesala zásoba jiných druhů obilovin. Peníze získané za žito se poté investovaly do nákupu jiných potřebných surovin. Tamtéž

²⁶⁴ V daném roce se k výrobě pšeničného piva svařilo 4470 strychů pšenice, přičemž celkový příjem pšenice ze dvorů a mlýnů činil pouhých 3644 strychů. Tamtéž. Bez nákupu či směny pšenice by tedy výroba piva v takové míře nebyla vůbec myslitelná.

3. 6 Účty obročnic a pil na rožmberských panstvích CS II 357 6h²⁶⁵

Sérii informačně vydatných účtů majících přímou souvislost s „revolučním“ rokem 1590 uzavírají účty obročnic a pil z přelomu let 1591 a 1592, které kontinuálně navazují na předchozí Obilní týdenní cedule. Podrobností i vnitřním členěním jsou ve své podstatě totožné s týdenními cedulemi,²⁶⁶ avšak po obsahové stránce se poněkud odlišují, neboť narozdíl od již představených cedulí kladl písař větší důraz především na rubriku příjmů. Původ každé do obročnice přijímané komodity tedy můžeme sledovat až k jednotlivým dvorům a mlýnům a posoudit tak jejich podíl na celkovém příjmu v rámci panství. Tento pramen navíc zaznamenává komplikovanou situaci po roce 1590 a dosvědčuje jisté změny, které třeboňské mlýnářství bezpochyby prodělalo.

Obecné trendy ve výdajích i příjmech kopírují stav z předchozího roku. Mlýny i v tomto období předčily dvory pouze v produkci žita, jež se i nadále uplatnilo především jako směnný artikl a odměna za vykonanou práci nejen pro dvorskou čeleď, ale i nejrůznější řemeslníky. Dvory dominující v dodávkách ostatních druhů obilovin, však ještě hůře mohly kompenzovat roční spotřebu pšenice²⁶⁷ pro panské pivovary, neboť oproti předchozímu roku vzrostl její výdej na více jak dvojnásobek.²⁶⁸ Podobný nárůst spotřeby vykazoval i ječmen, na jehož příjmech se však významně podílela především sklizeň z třeboňských rybníků.²⁶⁹ Relativní dostatek ječmene posloužil nejen k zásobení rozmáhajícího se pivovarnictví, ale podobně jako s žitem se též i s ječmenem obchodovalo, byť v mnohem menší míře než na přelomu let 1590 a 1591.²⁷⁰ Mlýnský prach jako výsadně mlýnský produkt, jehož desítky strychů týdně posloužily k výkrmu vepřů, se sporadicky měnil, nikoli za pšenici, ale za jiné druhy krmiva,

²⁶⁵ SOA Třeboň, CS, Účty obročnic a pil, sig. CS II 357 6h.

²⁶⁶ Účty obročnic jsou vedeny v týdenních intervalech od konce srpna 1591 do srpna 1592, oproti týdenním cedulím ale mají zhruba dvojnásobný rozsah. Zvlášť jsou vypsány zůstatky na všech rožmberských obročnicích (uvedena jsou i jména obročnicích písařů) a následují příjmy rozepsané samostatně pro každé panství a v rámci nich pak samostatně pro jednotlivé mlýny a dvory. Po příjmech přichází, oproti týdenním cedulím, stručnější výdajová část vedená souhrnně pro celé dominium. Týdenní účet je uzavřen přehledem zůstatků na obročnicích. Mezi poznamenanými surovinami najdeme také chmel, jáhly, prkna, fošny a krajiny, které týdenní cedule opomíjí.

²⁶⁷ Největší množství pšenice na třeboňském panství přijal obročnicí písař Zimund Kašpárek pro tento rok ze dvora Dvorce. Tamtéž, nefol.

²⁶⁸ Za období 1590/1591 přijaly vrchnostenské pivovary 4470 strychů pšenice a 2687,25 strychu žita, na přelomu let 1591/1592 to bylo již 10551,75 strychu pšenice a 4080,5 strychu ječmene. Tamtéž, nefol.

²⁶⁹ Největšími zásobovateli byly rybník Opatovický a Svět, týdně se díky nim obohatila rožmberská obročnice o desítky strychů ječmene a na jaře, kdy se tradičně přerušila dodávka ze dvorů, byly právě třeboňské rybníky jeho jediným dodavatelem.

²⁷⁰ Šlo ovšem pouze o pár prodaných strychů, skutečnou výjimkou pak byl jednorázový nákup 60 strychů ječmene Magistrem Antoniem na počátku ledna 1592. Tamtéž, nefol.

tedy za oves a ječmen. Ta nejdůležitější zpráva, kterou nám tento pramen uchoval, však tkví nikoli ve výdajích, ale v příjmech, neboť poznamenává všechny třeboňské panské mlýny, jež v daném roce mlely evidované druhy obilí.

V srpnu 1591 do obročnice putovalo měřičné z jedenácti mlýnů. Ve výčtu nacházíme nám již známý mlýn Opatovický, Veselský, Zábblatský a Lomnický, nově k nim pak přibyl mlýn Petrlíkovský,²⁷¹ Lužnický, Mrzenovský,²⁷² Doudlebský,²⁷³ Vokeničkův,²⁷⁴ Vidovský²⁷⁵ a Suchdolský.²⁷⁶ Avšak tento stav nebyl zdaleka stabilní. Již v prosinci z příjmových kolonek zmizel mlýn Lomnický a nahradily jej dva původně poddanské mlýny Jana Jelínka²⁷⁷ a Jana Jandy.²⁷⁸ V lednu se pak začalo mlít také v Horusickém mlýně a v červnu byl opět zapsán mlýn Lomnický a nově i mlýn Zámecký, zatímco Jandův mlýn od konce února již žádné měřičné neodvedl.

Srovnáme-li příjmy vycházející z těchto mlýnů, zjistíme, že nejvýnosnější stále zůstávaly původně vrchnostenské mlýny, které průběžně zajišťovaly přísun všech základním druhů obilovin a mlýnského prachu. Snaha o maximalizaci naturálních příjmů z mlynářství logicky vedla ke snaze o navýšení počtu vlastních mlýnů. Místo časově i finančně náročné výstavby mlýnů nových se však vrchnost uchýlila k odkoupení některých poddanských mlýnů

²⁷¹ Tento mlýn je zapsán jako poddanský v Popise mlýnů (k roku 1590 měl 3 vodní kola hřebenače, jednu pilu a jednu stoupu. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, fol. 23r), mlynářem na něm byl jakýsi Adam, syn Václava Neškodného z Mezimostí, který si vzal za ženu dceru mlynáře Řehoře Petrlíka. Mlýn se nacházel s největší pravděpodobností v Mezimostí. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Soupis poddaných 1586, sig. IB 5AU 1, fol. 51v.

²⁷² Mrzenův mlýn stával ve Veselí nad Lužnicí, v roce 1590 tento mlýn patřil mlynáři Ondřejovi z Trhových Svinů. Tamtéž, fol. 40r. Podle Popisu mlýnů měl tři vodní kola typu hřebenač, která poháněla voda z řeky Lužnice, a Ondřej ve mlýně provozoval ještě stoupu a pilu. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 357 6g, fol. 22r.

²⁷³ Doudlebský mlýn byl malý o dvou kolech a jedné pile, roku 1590 na něm mlynařil jakýsi Petr. Tamtéž, fol. 24r.

²⁷⁴ I Vokeničkův mlýn najdeme v Popise mlýnů, stával pod Frahelzí (dnes na mapách jako Obecní mlýn jižně od Frahelže), měl 3 vodní kola, jednu pilu a jednu stoupu. Tamtéž, fol. 20v.

²⁷⁵ Vzhledem k tomu, že většina mlýnů z našeho výčtu byla roku 1590 zapsána mezi třeboňskými poddanskými mlýny, dá se předpokládat, že i Vidovský mlýn nebyl postaven na „zelené louce“, avšak máme ho zazenemenán již k roku 1590. Dle názvu soudím, že se jednalo o Valentův mlýn u Vidova. Valenta sice nevlastnil pilu, avšak jeho mlýn měl 4 kola a hned 2 stoupy. Tamtéž, fol. 23v.

²⁷⁶ Suchdolský mlýn zase vrchnost s největší pravděpodobností získala od Štěpána Filiše za 200 kop, mlýn byl poháněn 2 koly a přináležela k němu i pila. Tamtéž, fol. 20r.

²⁷⁷ SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 257 6g, fol. 22r a 22v. Poddanský soupis z roku 1586 uvádí hned dva Jany Jelínky, přičemž ani jeden není výslovně titulován jako mlynář, avšak oba si vzali za ženu dceru mlynáře. První z Jelínků žil ve Veselí a byl synem Jana Jelena, druhý Jan Jelínek pobýval v Mezimostí, jeho otec byl mlynář a jeho tchánovi patřil Vonšův mlýn na sousedním strážském panství. Vzhledem k tomu, že se v obročnici několikrát místo Jelínkův mlýn vyskytuje Jelenův mlýn, přikláněla bych se k možnosti, že Jelínkův mlýn s největší pravděpodobností stával ve Veselí nad Lužnicí. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Soupis poddaných 1586, sig. IB 5AU 1, fol. 27v a 49v.

²⁷⁸ Jandův mlýn bychom našli nedaleko mlýna Jelínkova na řece Lužnici, podobně jako i u ostatních původně poddanských mlýnů, které jsou tohoto roku zapsány do obročnice měl i Jandův mlýn pilu a stoupu. SOA Třeboň, CS, Popis mlýnů 1590, sig. CS II 257 6g, fol. 22v.

a souběžně s touto aktivitou realizovala i rekonstrukci mlýnů stávajících.²⁷⁹ Otázkou zůstává, do jaké míry byl tento postup úspěšný, neboť již záhy se vysoký počet vrchnostenských mlýnů opět zredukoval,²⁸⁰ přičemž hlavním kritériem zřejmě bylo dosažení rovnoměrnějšího rozmístění mlýnů v rámci panství, neboť mezi těmito přeživšími mlýny chyběly právě mlýny ve Veselí a Mezimostí, kde již v roce 1590 pracovalo vůbec nejvíce mlýnů na celém panství. Stejný osud potkal i mlýn Doudlebský, Zámecký²⁸¹ a Lomnický, jejichž úlohu převzaly jiné mlýny v jejich bezprostřední blízkosti.²⁸²

²⁷⁹ Tímto si vysvětluji dočasné přerušení dodávek měřičného z mlýna Lomnického a Zámeckého.

²⁸⁰ Jak již ukazuje „Vejtah 1602/1603“ i Spisový účetní materiál, již na počátku 17. století se počet Rožmberky provozovaných mlýnů ustálil na deseti: Opatovický, Zábzlatský, Horusický, Veselský, Lužnický, Vokeníčkův, Suchdolský, Vidovský, Vonšův a Planský. SOA Třeboň, CS, „Vejtah 1602/1603,“ sig. CS II 257 6g.

²⁸¹ Renata Nováková uvádí, že Zámecký mlýn zanikl nejpozději za 30leté války, neboť již roku 1633 místo něj vystavěl třeboňský hejtman Jan z Eckersdorfu nový Příkopský mlýn. NOVÁKOVÁ, R. *Příkopský mlýn*, s. 1.

²⁸² U Zámeckého mlýna šlo především o mlýn Opatovický, u Lomnického pak Zábzlatský, případně Vokeníčkův. U Doudlebského by však přicházel v úvahu pouze poměrně vzdálený mlýn ve Vidově. Později snad měl stav mlýnů v této západní části panství posílit ještě mlýn v Plané, ani jeho existence však neměla dlouhé trvání a před rokem 1615 tu mlýn Vidovský opět osaměl. SOA Třeboň, Vs Třeboň, Důchodové účty panství Třeboň a Všeobecná korespondence týkající se vrchnostenského účetnictví, sig. IA 6R 1.

4. Závěr

Velkolepý plán, jehož prostřednictvím jeden z nejmocnějších českých šlechtických rodů hodlal vystoupit z role pouhého pasivního příjemce poddanských dávek a stát se skutečně aktivním podnikatelem, měl v první řadě obstarat dostatek financí i naturálních prostředků, aniž by ve svém důsledku vedl k zvyšování poddanských dávek. Devalvace finančních příjmů na konci středověku donutila Rožmberky obrátit svou pozornost k důslednějšímu a účinnějšímu provozování vlastního velkostatku. Hornatý kraj jižních Čech, nepřilíš vhodný pro rostlinou výrobu, přiměl schopné hospodářské reformátory ve druhé polovině 16. století k dobudování rybníční sítě a rozšíření vlastního pivovarnictví. K pokrytí závratné spotřeby piva však bylo zapotřebí zajistit plynulý přísun značného množství pšenice a ječmene, což zdaleka nebylo v silách rožmberských dvorů. Místo reorganizace dvorového hospodářství tak ústřední správu zaujalo prozatím poněkud přehlížené mlynářství, jež tradičně náleželo zvláště do poddanské sféry zájmů. Oním prvním logickým krokem před vlastní reformou bylo podrobné zmapování panských i poddanských mlýnů na všech panstvích. Soupis probíhající v poslední třetině 16. století byl dokončen roku 1590 a vešel ve známost jako Popis mlýnů.

Výsledkem této aktivity bylo zjištění, že veškerá, ne zrovna zanedbatelná, obilní produkce celého impéria prochází mlecími kameny na 271 poddanských a pouhých 27 panských mlýnech, jejichž velikost, podoba i poloha je rozmanitá a na mnohých panstvích poněkud nevyhovující. Byť se i na českém jihu vyskytovalo několik malých mlýnů meloucích často jen pro mlynáře a jeho rodinu, tak převážná většina z nich mimo vrchnostenský patronát se vyznačovala minimálně 2 koly, výjimkou však nebyly ani tři až čtyř kolové mlýny, jež se nacházely v bezprostředním okolí měst, městeček a vsí a byly schopné posloužit poměrně velkému počtu mleců z blízkého i vzdálenějšího okolí. Zalesněné pohraniční oblasti pak byly vítaným zdrojem dřeva pro pily, které si zřídil u svého mlýna ne jeden podnikavý mlynář. Kromě mouky, krup a prken se ve mlýnech lisoval olej, valchovalo sukno či kulo železo. Vrchnostenské úředníky však nezajímalo jen technický stav mlýnů, ale též stránka ekonomická.

Ukázalo se, že do rožmberské pokladny každoročně putuje úrok z užívání mlýna, příspěvek na královskou berni a další méně významné naturální dávky, často v podobě uzurpovaných církevních desátků. Tyto zjevně tradiční, stálé platy sice neodpovídaly skutečné hodnotě ani výnosnosti mlýna, avšak pozornost centrální správy, jak vyplývalo z povahy připravované reformy, poutalo mnohem více množstvím vejmelného, jež byl mlynář nucen odvést jako poplatek za výnosy z mletí pro obchod. Tato dávka, obdobná měřičnému, byla nově zavedena

jako tarifní plat z počtu kol poddanského mlýna a nebyla tedy onou poměrnou částkou ze skutečně semletého obilí, jako tomu bylo na mlýnech panských.

Zatímco síť poddanských mlýnů, zvláště na panstvích náležejících do původní rodové domény, se vyznačovala relativně vysokou hustotou i obstojnou kapacitou, pak síť mlýnů panských odrážela dlouhodobý nezájem vrchnosti o podnikání v mlynářství. Vůbec nejlépe dopadlo šetření stavu panských mlýnů na Třeboni. Počtem vrchnostenských mlýnů se Třeboňsko sice shodovalo s ostatními, často i rozlehlejšími, panstvími, avšak obří provozovny s více jak desítkou kol v čele s monumentálním Opatovickým mlýnem na samém předměstí Třeboně slibovaly obdivuhodné zisky nejen za mletí obilí, ale i z výkrmu vepřů a prodeje dřeva z panských pil.

Největší význam však rožmberští reformátoři přikládali zjištění kapacity vrchnostenských mlýnů, od níž se odvíjel i příjem obilovin do vrchnostenské pokladnice, jež odpovídal šestnáctému dílu všech semílaných surovin. Snaha o maximalizaci tohoto poplatku závislého na skutečném počtu příchozích mleců a množství jimi dovezeného obilí pak pochopitelně směřovala k reorganizaci fungování vlastních mlýnů, pro niž Jaroslav Honc zavedl pojem rajonizace, jež se nepochopením později zredukoval na synonymum pro mlýnský přímus.

V důsledku hospodářské reformy seznala mnohé inovace i vrchnostenská správa panství zvláště na té nejnižší úrovni, kde dohled nad obchodem s obilím vykonával nový mlýnský písař, a centrální buchhalterie založená na Krumlově a po jeho odprodeji přemístěná na treboňský zámek zase schraňovala rozmanité druhy nového, podrobnějšího účetního materiálu zaměřeného zvláště na evidenci naturální hospodářství.

Nejen týdenní obilní cedule i účty obročnic a pil registrují mnohé změny na konci 16. století a dosvědčují snahu o prosazení rajonizace, nikoli však v tom smyslu, jak byla recipována Honcem a jeho následovníky, nýbrž jako konstruktivní akt celoplošné reformy panských mlýnů k vytvoření konkurenčního prostředí pro mlýny poddanské. Jak ukazuje Aleš Stejskal ve své studii analyzující krumlovské obilní nedoplatky, Rožmberkové nemohli a zřejmě ani nechtěli vyvíjet mocenský nátlak na vymáhání svých nařízení a prosadit je v praxi násilím. Naopak se uchýlili k řadě vstřícných kroků, jimiž hodlali zlikvidovat poddanské mlýny tržními mechanismy a nikoli mimoekonomickým násilím.

Ve snaze poskytnout mlecům co nejpříjemnější podmínky a co nejkvalitnější služby tak pochopitelně začali investovat nemalé částky do inovací a rekonstrukce svých stávajících mlýnů, na druhou stranu zjevně usilovali o rovnoměrnější a hustější síť mlýnů, na nichž by

pracovali jimi najímaní mlynáři, ať již cestou výstavby nových mlýnů doslova „na zelené louce“ nebo častěji, i z hlediska rychlejší návratnosti, zakoupením původně poddanských mlýnů, k jejichž vytipování zřejmě posloužil i Popis mlýnů.

Ideálním zrcadlem probíhajících změn na třeboňském panství jsou i kontinuálně vedené peněžité účty, jenž nám vyjevují trend, který sledovalo mlýnské hospodářství během druhé poloviny 16. století i v době bezprostředně po roce 1590. Bezejmenné mlýny, do nichž Rožmberkové až do poslední třetiny 16. století vkládali finance jen pro udržení provozuschopnosti, mlely v první řadě slad pro pivovary. Na počátku 16. století se počet těchto panských provozoven zdvojnásobil, aniž by však úměrně k tomu narostly celkové příjmy, a to jak peněžité, tak naturální. Přestože v příjmu základních pivovarnických surovin jako byla pšenice a ječmen, i z hlediska živočišné výroby velkostatku nepostradatelného ovsa, nemohly mlýny ani stěží konkurovat dvorům, tak v dodávkách žita, ale i dalších nejčastěji zkrmovaných mlýnských odpadů a meziproduktů hrály jasně prim.

Na první pohled nepříliš zřetelný význam mlýnů pro vrchnostenské pivovary spočíval zvláště v institutu opatrování trvale nedostatkové pšenice, jejíž produkce na dvorech i ve mlýnech nemohla dostát nárokům vrchnostenských sládků. Naplnění požadovaného množství se dosahovalo skrze nákup a směnu „vejmelného“ žita za pšenici od sedláků, kteří se z prostých ekonomických pohnutek motivovaných většími výdělky orientovali na pěstování pšenice, jejíž tržní cena byla přibližně o polovinu vyšší než cena žita. V ideálním případě pak poddaní tímto vyměněným žitem opět zaplatili za namletí mouky ve vrchnostenských mlýnech, a tak celá tato praxe udržovala v oběhu trvale žádoucí množství pšenice i žita.

Úspěšnost reformy si krátce po roce 1600 ověřil poslední vladař rožmberského domu sestavením speciálního dokumentu, jež na pár řádcích výstižně poznamenával fungování vrchnostenských mlýnů formou výdajů i příjmů doplněných o přepočtené naturálních zisků na celkový čistý peněžitý zisk z jednotlivých panských provozoven. Proměnlivá situace bezprostředně po roce 1590 se zjevně ustálila na 10 panských mlýnech, mezi nimiž se objevilo několik menších, původně poddanských mlýnů, které zajišťovaly nabídku služeb vrchnostenských mlynářů i v odlehlejších oblastech třeboňského panství trpících poměrně nízkým počtem mlýnů. Přestalo se mlít v Zámeckém a Lomnickém mlýně, odkoupení některých mlýnů v lužnické aglomeraci, kde na velmi malém prostoru fungovalo hned několik mlýnů, se projevilo jako nadbytečné, problematické bylo i zajištění nových mlýnských provozů na Malši v blízkosti královského města České Budějovice.

Osudy poddanských mlýnů jakoby se po roce 1590 úplně vytratily ze zřetele rožmberských

účtů. Pojednou se však na konci první dekády 17. století mezi spisy vynoří soupis dlužníků vejmelného evidující stále 17 poddanských a šest, tou dobou již panských, mlýnů. Neschopnost či snad shovívavost vrchnostenské správy se vyjevila v praxi vyrovnávání těchto dluhů, neboť další obdobný seznam pořízený o pět let později dokládá dílčí úspěch jen u čtyřech mlýnů z třiadvaceti.

Závěrem nezbývá než zdůraznit, že zodpovězení již v názvu položené otázky nemělo být ani v nejmenším cílem, nýbrž spíše, obrazně řečeno, cestou této práce, jež se pokoušela objasnit okolnosti i důsledky tohoto zcela nového přístupu vrchnosti k vlastnímu hospodářství a především představit jihočeský vodní mlýn nejen jako nový předmět zájmu rožmberských ekonomů, ale i jako malý technický zázrak a nedílnou součást raněnovověké krajiny. Pozoruhodný Popis mlýnů totiž vypráví nejen o tom, jak vrchnostenští úředníci vnímali raněnovověký mlýn a jakým způsobem dokázali uvažovat o jeho technických a výrobních možnostech, nýbrž s jeho pomocí nabývá v našich očích dosud poněkud mlhavý obraz starého českého mlýna na samém prahu novověku poněkud jasnějších kontur.

Prameny a literatura

Prameny:

Státní oblastní archiv Třeboň, fond Cizí statky

CS II 357 6g, Popis mlýnů

CS II 357 6h, Obilní účty

Státní oblastní archiv Třeboň, Fond Velkostatek Třeboň

IA 6M^r 1 až 5 (černá, spisy), Mlýny, pily a valchy

IA 6R 1 (černá, spisy), Všeobecná korespondence týkající se vrchnostenského účetnictví

IA 6R 1 (červená, knihy), Důchodové účty panství Třeboň

IA 6R 48 (černá, spisy), Pololetní výtahy z účtů panství Třeboň a statku Borovany

IA 6R 54 (černá, spisy), Důchodenské rejstříky panství Třeboň

IA 6R 89 (černá, spisy), Rejstříky obročního úřadu panství Třeboň

IA 6W^r N^o, Popis panství od vrchního hejtmána Teobalda Sieberta z Liliensteinu

IB 5AE 36 (černá, spisy), Pozůstalosti po panských mlynářích a jejich manželkách i dětech

IB 5AP 5 (černá, spisy), Spory panských mlynářů, nájemců panských hospod a držitelů svobodných dvorů navzájem nebo s cizími stranami

IB 5AU 1 (černá, knihy), Soupis poddaných 1586

IB 6M^r 1 až 3 (černá, spisy), Mlýny a pily

Edice pramenů:

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXII. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1905.

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXIII. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1912.

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXIV. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1908.

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXIX. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1913.

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXV. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1910.

KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český, čili, Staré písemné památky české, moravské, sebrané z archivů domácích i cizích*. Díl XXVI. b. p. v. Praha : Grégr a syn, 1909.

TRUHLÁŘ, Josef. *Urbář zboží Rožmberského z roku 1379*. b. p. v. Praha : Královská česká společnost nauk, 1880.

Monografie a absolventské práce:

BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín. *Dějiny zemědělství*. 1. vyd. Praha : Libri,

2010. ISBN 978-80-7277-113-4.

BLODGETT LONGFELLOW, Linda. *The „Second Serfdom“ in Eastern Europe: A case Study of Seigneurial Administration on the Rozmberk Estates in Southern Bohemia*. Ann Arbor, 1981. PhD Thesis. Indiana University, Department of History.

ČECHURA, Jaroslav. *Šlechtický podnikatelský velkostatek v předbělohorských Čechách*. Praha, 1992. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta filozofická.

ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce*. b. p. v. Praha : Československá akademie zemědělská, 1930.

ČONDL, Jiří. *Kariéra a čest mlynářů na treboňském panství v letech 1590-1740*. České Budějovice, 2007. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta filozofická.

GALUSOVÁ, Lucie. *Archeologie novověkých mlýnů*. Plzeň, 2007. Bakalářská práce. Západočeská univerzita, Fakulta filozofická.

GALUSOVÁ, Lucie. *Zaniklá díla na vodní pohon jako objekty archeologického poznání*. Plzeň, 2009. Diplomová práce. Západočeská univerzita, Fakulta filozofická.

HENNINGSSEN, Uta. *Besitz und Einkünfte der Herren von Rosenberg*. 1. vyd. Marburg an der Lahn : J. G. Herder-Institut, 1989.

HLAVÁČEK, I. – KAŠPAR, J. – NOVÝ, R. *Vademecum pomocných věd historických*. 3. vyd. Jinočany : Nakladatelství H+H, 2002. ISBN 80-7319-004-4.

KARAS, Jaroslav. *Historický vývoj mlynářství*. 1. vyd. Praha : Mlynářské noviny, 1919.

KLEMPERA, Josef. *Vodní mlýny v Čechách I až IX*. Praha : Libri, 2001 až 2005.

KREJČÍK, Adolf L. *Míry, váhy a peníze v rožmberském urbáři*. Praha 1936.

KŘIVANOVÁ, Magda - ŠTĚPÁN, Luděk. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách*. 1. vyd. Praha : Argo, 2000. ISBN 80-7203-252.

KUTTELVAŠER, Zdeněk. *Vývoj mlynářství*. Praha : Mlýny a pekárny, 1970.

LANGDON, John. *Mills in the medieval economy*. Oxford; New York : Oxford University Press, 2004.

MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní*. 1. vyd. Praha : Argo, 2011. ISBN 978-80-257-0382-3.

MAUR, Eduard. *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách*. b. p. v. Praha : Zemědělské muzeum, 1990.

MÍKA, Alois. *Osud slavného domu*. České Budějovice : Růže, 1970.

MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. 1. vyd. Praha : Československá akademie věd, 1960.

NOVÁKOVÁ, Renata – SUCHÝ, Pavel. *Opatovický mlýn na Zlaté stoce*. b. p. v. Praha : ABM architekti, 2009.

NOVÁKOVÁ, Renata. *Příkopský mlýn na Zlaté stoce*. b. p. v. Praha : Nováková, 2010.

PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Rožmberkové*. 1. vyd. České Budějovice : Národní památkový ústav, 2011. ISBN 978-80-85033-31-1.

PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Václav Březan, Životopisy posledních Rožmberků*. 1. vyd.

Praha : Svoboda, 1985.

PROFOUS, Antonín. *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny*. sv. 3. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1947-1960.

PUMPR, Pavel. *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách*. 1. vyd. Brno : Matice moravská, 2010. ISBN 978-80-84488-73-8.

STURM, Heribert. *Ortslexikon der Böhmischen Länder 1910-1965*. 2. vyd. München : Oldenbourg, 1995. ISBN 3-486-51762-7.

ŠEBÁNEK, Jindřich. *Česká diplomatika do roku 1848*. 2. vyd. Praha : Univerzita Karlova, 1984.

ŠMEJKALOVÁ, Martina. *Mlýn jako právní a ekonomická jednotka na příkladu mlýna rodiny Veselých v Táboře*. České Budějovice, 2008. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta filozofická.

ŠTĚPÁN, Luděk et al. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*. 1. vyd. Praha : Argo, 2008. ISBN 978-80-257-0015-0.

TUREČEK, František. *Mlynářství, díl 1., čištění obilí*. Břeclav : František Tureček, 1930.

TUREČEK, František. *Mlynářství, díl 2., zpracování obilí*. Břeclav : František Tureček, 1930.

URBÁNEK, Radim – HÁCOVÁ, Hana. *Mlýn čp. 35 v Písečné. Poslední zdejší svědek vodního mlynářství*. 1. vyd. Vysoké Mýto : Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, 2005. ISBN 80-239-5951-4.

VANĚK, Přemysl. *Každodenní život mlynáře na panství Třeboň v letech 1675-1800*. České Budějovice, 1997. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Fakulta pedagogická.

WINTER, Zikmund. *Řemeslo a živnosti 16. věku v Čechách*. 1. vyd. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1909.

Články a studie:

ČECHURA, Jaroslav. *Třeboň za posledních Rožmberků: Hlavní zdroje příjmu a výnos panství*. In: Jihočeský sborník historický, 1994, č. 63, s. 162-174.

ČERŇANSKÝ, Martin. *Mlýnské složení a mlýnská hranice*. [online]. [Cit. 2011-10-07]. Dostupné z: <<http://www.lidova-architektura.cz/architektura-historie/stavby-typy/mlyny-slozeni-hranice.htm>>

FÁK, Jiří. *Ztracený mlýn pod Dolním Hradištěm?* In: Vlastivědný sborník : čtvrtletník pro regionální dějiny. Kralovice : Muzeum a galerie severního Plzeňska, 2007, roč. 17, č. 2, s. 6-9.

FUNK, Lukáš - GALUSOVÁ, Lucie. *Možnosti a limity využití berní ruly jako prostředku poznání sítě vodních mlýnů západního a jihozápadního Plzeňska*. In: Archaeologia historica, 2011, č. 36, s. 395-405.

GALUSOVÁ, Lucie. *Archeologický nedestruktivní výzkum vodních děl zaniklých po roce 1945*. In: Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, 2010, č. 4, s. 281-302.

GALUSOVÁ, Lucie. *Archeologický výzkum vodních mlýnů: výsledky a perspektivy*. In: AntropoWebzin, 2011, č. 2, s. 113-120.

- HANSOVÁ, Jarmila. *Renesanční vodní mlýn u Holubova po přestavbě roku 1929*. In: Památky jižních Čech, 2010, č. 3, s. 45-60.
- HANSOVÁ, Jarmila. *Zlatokorunský mlýn*. 1. vyd. In: Klášter Zlatá koruna. České Budějovice : Národní památkový ústav, 2007.
- HANZAL, Josef. *Hospodářské patrimoniální účty předbělohorského období*. *Sborník archivních prací*, 1966, roč. 16, č. 2, s. 397-419.
- HOLODŇÁK, Petr - MAG, Mikuláš. *Vývoj mlecích zařízení a provenience surovin drtidel a žernovů v Soběsukách: Mikrosonda do ekonomiky jednoho sídliště*. *Památky archeologické*, 1999, roč. 90, č. 2, s. 398-441.
- HONC, Jaroslav. *Spotřeba chlebového obilí a rušení a rajonizace mlýnů na rožmberských panstvích v roce 1590*. In: Vědecké práce Národního zemědělského muzea, 1959, roč. 1, s. 147-168.
- JISKRA, Zdeněk : *Mlýny tereziánského katastru a jejich zaniklé názvy II*. In: Acta onomastica. Praha : Ústav pro jazyk český, 2008, č. 49, s. 162-165.
- JISKRA, Zdeněk. *Mlýny tereziánského katastru a jejich zaniklé názvy*. In: Acta onomastica. Praha : Ústav pro jazyk český, 2007, č. 47, s. 72-79.
- KAŠPAR, Vojtěch. - SMEJTEK, Lubor. - VAŘEKA, Pavel. *Zaniklý sídlištní komplex Ústupenice na Sedlčansku. Archeologický výzkum mlýna z pozdního středověku*. In: Archaeologia historica. Brno : Blok, 1999, č. 24, s. 101-109.
- KŘIVKA, Josef. V. *Březan a budování vrchnostenského hospodářství na rožmberských velkostatkách v 2. polovině 16. století*. In: Jihočeský sborník historický, 1967, č. 36, s. 73-80.
- LEDVINKA, Václav. *Dobové ocenění a realita příměstského hospodářství příslušníků nejvyšší aristokracie v okolí Prahy na sklonku 16. století*. In: Vlast a rodný kraj v díle historika. 1. vyd. Praha : Historický ústav AV ČR, 2004, s. 285-304.
- LHOTÁK, Jan. *Šosovní, nebo poddanské vesnice? K interpretaci pozemkového příslušenství zeměpanských měst ve středověku*. *Český časopis historický*, 2013, roč. 111, č. 3, s. 517-562.
- MAŘÍKOVÁ, Martina. *Středověké mlýny v českých zemích (archeologické a písemné prameny)*. In: Mediaevalia historica bohemia, 2005, č. 10, s. 89-148.
- MAUR, Eduard. *Stavba Klášterského mlýna ve Svaté Dobrotivé v letech 1701-1702*. In: Folia Historica Bohemica, 2013, č. 1, s. 151-177.
- NOVÁKOVÁ, Renata. *Opatovický mlýn – na počátku byla grangie cisterciáků?* In: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska. 1. vyd. Jindřichův Hradec : Muzeum Jindřichohradecka, 2005, s. 7-33.
- PSÍKOVÁ, Jiřina. *Z trhové osady prosperujícím poddanským městem*. In: Třeboň. 1. vyd. Praha : Paseka, 2009.
- ROTHKEGEL, Martin. *Od nových mlýnů až po Turecko, 1607 až 1610: Jak novokřesťanský mlynář Salomon Pöger hledal svou Turky unesenou manželku*. In: Studia Moravica, 2005, č. 3, s. 13-21.
- STEJSKAL, Aleš. *Obilní dluhy jako typ nedoplatku a forma selské rezistence na panství Český Krumlov*. In: K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 1. Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848. Praha : Karolinum, 1999, s. 21-70.

TĚŠILOVÁ, Marie. *Slovník starých českých mlýnů*. In Naše řeč. 1963, roč. 46, č. 4, s. 185-193. Dostupné také online z: <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4965>>.

URBÁNEK, Radim. Mlýn a pila čp. 211 v Kunvaldu. *Zprávy památkové péče*, 2001, roč. 61, č. 1, s. 14-19.

URBÁNEK, Radim. Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot. *Zprávy památkové péče*, 2010, roč. 70, č. 1, s. 23-30.

ZSCHIESCHANG, Christian. *Zur Benennung von Mühlen im Mittelalter*. In: Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa (v tisku).

Elektronické zdroje:

Česko-německý slovník Fr. Št. Kotta. [online]. [Cit. 2014-06-22]. Dostupné z: <<http://kott.ujc.cas.cz/>>.

Enzyklopädisches Deutsch-böhmisches Wörterbuch (Josef Sterzinger). [online]. [Cit. 2013-11-19]. Dostupné z: <<http://web.ff.cuni.cz/slovník/slovník.php>>.

Kartotéka lexikálního archivu 1911-1991. [online]. [Cit. 2014-06-22]. Dostupné z: <<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>>.

Mapy.cz [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z:

<<http://www.mapy.cz/zakladni?x=14.6266819&y=48.8853861&z=14&l=0&q=borovany>>.

Stabilní katastr. [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z: <<http://archivnimapy.cuzk.cz/>>.

Vodní mlýny. [online]. [Cit. 2014-07-03]. Dostupné z: <<http://vodnimlyny.cz>>.

Zaniklé obce a objekty po roce 1945. [online]. [Cit. 2014-05-23]. Dostupné z: <<http://www.zanikleobce.cz/>>.